

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ: Εφαρμογές της
Ψυχολογίας στην Εκπαίδευση

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: Ψυχοπαιδαγωγικές Προσεγγίσεις και Παρεμβάσεις
Σε Παιδιά Προσχολικής και Σχολικής Ηλικίας

Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου και οι μεταθανάτιες
πεποιθήσεις παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας:
ο ρόλος των οικογενειακών πεποιθήσεων

Διπλωματική εργασία της Κιοστεράκη Μαρίας
Επόπτρια Καθηγήτρια: Αικατερίνη Ν. Κορνηλάκη

Ρέθυμνο

Ιούνιος 2013

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα αποτελείται από δύο ξεχωριστές μελέτες.

Ο σκοπός της πρώτης μελέτης είναι να διερευνήσει την κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά και το ρόλο κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων, όπως αυτά εκφράζονται από την θρησκευτικότητα της οικογένειας στην κατανόηση αυτή. Η κατανόηση του θανάτου εξετάζεται για το θάνατο στους ανθρώπους και τα ζώα. Χρησιμοποιήσαμε το ερωτηματολόγιο της Sara Smilansky (1987), το οποίο εξετάζει την κατανόηση αυτή στους ανθρώπους και στα ζώα και είναι φτιαγμένο ειδικά για παιδιά ηλικίας 4 έως 12 ετών.

Το δείγμα και στις δύο μελέτες αποτέλεσαν 110 παιδιά και των δύο φύλων, τα οποία χωρίζονται ηλικιακά σε τρεις ομάδες και προέρχονται από οικογένειες κοσμικών και κληρικών. Το δείγμα της έρευνάς μας ήταν συμπτωματικό και προερχόταν από δημόσια σχολεία του Νομού Ηρακλείου.

Τα βασικότερα ευρήματα της πρώτης μελέτης ήταν: η κατανόηση όλων των υποεννοιών του θανάτου αυξάνεται εξελικτικά, η υποέννοια της αιτιότητας είναι περισσότερο κατανοητή και αυτή της οριστικότητας λιγότερο, η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στους ανθρώπους είναι ευκολότερη από την αντίστοιχη στα ζώα. Δεν παρατηρήθηκε κάποια διαφορά ανάμεσα στους δυο τύπους οικογένειας, κοσμικών και κληρικών.

Ο σκοπός της δεύτερης μελέτης είναι η μελέτη των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών και η πίστη στην παύση των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών με το θάνατο σε ανθρώπους και ζώα. Εξετάζουμε την επίδραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των γονέων στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών τους. Χρησιμοποιήσαμε το ερωτηματολόγιο που ανέπτυξε ο Bering, προσαρμοσμένο ανάλογα.

Το ερωτηματολόγιο που δόθηκε στους γονείς ήταν μια σύνθεση από τρεις διαφορετικές κλίμακες, της «Death Anxiety Scale» του Donald Templer (1970), της «Belief in Afterlife Scale» των Osarchuk & Tatz (1973) και μια ομάδα ερωτήσεων από την «Parental –Child communication about Afterlife» η οποία δημιουργήθηκε από τις Μισαηλίδη και Κορνηλάκη για τις ανάγκες δικής τους προηγούμενης έρευνας.

Τα βασικότερα ευρήματα της δεύτερης μελέτης ήταν: με την αύξηση της ηλικίας, τα παιδιά αναφέρονται στην πλήρη παύση όλων των λειτουργιών με το θάνατο και αποδίδουν μετά θάνατον συνέχεια συχνότερα στις ψυχολογικές λειτουργίες, και ειδικότερα στις νοητικές και συναισθηματικές. Ο τύπος της οικογένειας δεν επηρεάζει τις απαντήσεις των παιδιών. Ο τρόπος με τον οποίο ο γονιός επικοινωνεί για θέματα θανάτου με το παιδί του, δεν διαμορφώνει τις πεποιθήσεις του παιδιού για τη μετά θάνατο συνέχεια.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 4.1 : Αριθμός και μέσοι όροι ηλικίας των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα ανά ηλικιακή ομάδα.....σελ. 61
Πίνακας 4.2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στους ανθρώπους.....σελ.64
Πίνακας 4.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στους ανθρώπους ανά τύπο οικογένεια.....σελ. 66
Πίνακας 4.4. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στα ζώα.....σελ. 67
Πίνακας 4.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στα ζώα ανά τύπο οικογένειαςσελ. 68
Πίνακας 4.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στους ανθρώπους και στα ζώα και στους δύο τύπους οικογένειας μαζί.....σελ. 70
Πίνακας 5.1: Μέσοι Όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους.....σελ.79
Πίνακας 5.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους ανά τύπο οικογένειας.....σελ. 80
Πίνακας 5.3: Μέσοι Όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στα ζώα.....σελ. 81
Πίνακας 5.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των λειτουργιών των ζώων ανά τύπο οικογένειας.....σελ.82
Πίνακας 5.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των λειτουργιών των ζώων στους ανθρώπους και στα ζώα και στους δύο τύπους οικογένειας.....σελ.84
Πίνακας 5.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των γονέων ανά τύπο οικογένειας.....σελ.85

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΠΕΡΙΛΗΨΗ</i>	- 2 -
<i>ΠΙΝΑΚΕΣ</i>	- 4 -
<i>ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ</i>	- 5 -
<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	- 8 -
<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο</i>	- 11 -
<i>1.1 Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου</i>	- 11 -
<i>1.2 Οι βασικές πτυχές της έννοιας του θανάτου</i>	- 12 -
1.2.1. Το μη αναστρέψιμο (irreversibility) του θανάτου	- 12 -
1.2.2. Η οριστικότητα (finality) του θανάτου	- 13 -
1.2.3 Η αιτιότητα (causality) του θανάτου	- 15 -
1.2.4 Το αναπόφευκτο (inevitability) του θανάτου	- 16 -
1.2.5 Η μεγάλη ηλικία, τα γηρατειά (old age)	- 17 -
<i>1.3 Η ανάπτυξη της κατανόησης της έννοιας του θανάτου και των επιμέρους υποεννοιών εξελικτικά</i>	- 17 -
1.3.1 Η έννοια του θανάτου σε παιδιά κάτω των 3 ετών	- 19 -
1.3.2 Ηλικία 3-5 ετών	- 20 -
1.3.3 Προσχολική ηλικία	- 23 -
1.3.4 Κατά το 6 ^ο με 7 ^ο έτος	- 27 -
1.3.5 Κατά το 8ο έτος	- 30 -
1.3.6 Κατά το 9ο έτος	- 31 -
1.3.7 Μετά το 9ο έτος	- 31 -
<i>1.4 Σειρά κατάκτησης των υποεννοιών του θανάτου</i>	- 32 -
<i>1.5 Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα ζώα</i>	- 33 -
<i>1.6 Ο ρόλος του περιβάλλοντος στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου</i>	- 37 -
1.6.1. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις	- 37 -
1.6.2. Οι προσωπικές εμπειρίες	- 39 -
1.6.3. Το μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας	- 41 -
1.6.4. Η κατάλληλη επεξήγηση από το περιβάλλον	- 44 -
<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο</i>	- 45 -
<i>Θεωρίες σχετικά με τις ερμηνείες των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών</i>	- 45 -
2.1 Δυϊσμός οντοτήτων	- 45 -
2.2 Η αδυναμία νοητικής προσομοίωσης του θανάτου	- 46 -

2.3 Επιρροές από το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον _____	- 49 -
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο _____	- 56 -
<i>Η επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά για θέματα θανάτου</i> _____	- 56 -
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο _____	- 60 -
ΜΕΛΕΤΗ I _____	- 60 -
<i>Το πρόβλημα της παρούσας μελέτης</i> _____	- 60 -
<i>Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας</i> _____	- 61 -
<i>Μεθοδολογία της έρευνας</i> _____	- 62 -
<i>Το δείγμα</i> _____	- 62 -
<i>Τα εργαλεία της μελέτης</i> _____	- 63 -
<i>Διαδικασία</i> _____	- 64 -
<i>Ανάλυση των δεδομένων της Μελέτης I</i> _____	- 65 -
<i>Η κατανόηση των υποεννοιών του θανάτου στην περίπτωση του ανθρώπινου θανάτου</i> _____	- 65 -
<i>Η κατανόηση των υποεννοιών του θανάτου στην περίπτωση του θανάτου στα ζώα</i> - 67 -	
<i>Σύγκριση υποεννοιών του θανάτου στους ανθρώπους και στα ζώα</i> _____	- 70 -
<i>Συζήτηση - Συμπεράσματα της Μελέτης I</i> _____	- 72 -
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο _____	- 75 -
ΜΕΛΕΤΗ II _____	- 75 -
<i>Το πρόβλημα της παρούσας μελέτης</i> _____	- 75 -
<i>Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας</i> _____	- 75 -
<i>Μεθοδολογία της έρευνας</i> _____	- 77 -
<i>Το δείγμα</i> _____	- 77 -
<i>Τα εργαλεία της μελέτης</i> _____	- 77 -
<i>Ανάλυση των δεδομένων της Μελέτης II</i> _____	- 79 -
<i>Παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους μετά το θάνατο</i> ____	- 79 -
<i>Παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών στα ζώα μετά το θάνατο</i> _____	- 82 -
<i>Σύγκριση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων στους ανθρώπους και στα ζώα.</i> ____	- 84 -
<i>Μεταθανάτιες πεποιθήσεις γονέων</i> _____	- 86 -
<i>Συζήτηση - Συμπεράσματα της Μελέτης II</i> _____	- 88 -
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο _____	- 91 -
<i>Γενική συζήτηση των ευρημάτων- συμπεράσματα των Μελετών I και II</i> ____	- 91 -
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ _____	- 97 -
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I _____	- 102 -
<i>Ερωτηματολόγιο της S. Smilansky για την κατανόηση του θανάτου στους ανθρώπους και τα ζώα</i> _____	- 102 -

<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ</i>	<i>- 105 -</i>
<i>Ερωτηματολόγιο μεταθανάτιων πεποιθήσεων</i>	<i>- 105 -</i>
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ</i>	<i>- 108 -</i>
<i>Ερωτηματολόγιο γονέων</i>	<i>- 108 -</i>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη του θανάτου είναι ένα πολύπλοκο ζήτημα στην έρευνα της παιδικής ηλικίας (Slaughter & Griffiths, 2007). Το νόημα που το παιδί αποδίδει στο θάνατο, ανάλογα με το επίπεδο ωρίμανσής του, καθορίζει και τον τρόπο με τον οποίο θα τον αντιμετωπίσει (Kastenbaum & Aisenberg, 1972, όπ. αναφ. στο Orbach, Gross, Glaubman, & Berman, 1985).

Η κατανόηση του θανάτου στα παιδιά μπορεί να είναι χρήσιμη σε ορισμένα καίρια προβλήματα, όπως η παιδική κατάθλιψη, οι ανίατες ασθένειες και ο αυτοκτονίες. Επίσης, η γνώση του τι και πώς μπορούν τα παιδιά να κατανοήσουν το θάνατο μπορεί να αποβεί χρήσιμη στους ανθρώπους που δουλεύουν με παιδιά που αντιμετωπίζουν το θάνατο, αλλά και στους γονείς και στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι έρχονται αντιμέτωποι με τις ερωτήσεις των παιδιών σχετικά με αυτόν (Fontenot, 1974, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Formanek, 1974, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987).

Στην παρούσα εργασία, πρωταρχικά, παρουσιάζεται μια βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με την έννοια και τις υποέννοιες που συγκροτούν την κατανόηση του θανάτου στην παιδική ηλικία, τόσο για τον άνθρωπο όσο και για τα ζώα καθώς και το ρόλο του περιβάλλοντος στην κατανόηση αυτή. Πέρα από την κατανόηση του θανάτου αυτού καθ' αυτού, η εργασία αυτή μελετά και τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών, δηλαδή εάν τα παιδιά αποδίδουν κάποια μορφή ψυχολογικής συνέχειας στον αποθανόντα. Στη συνέχεια, αναφέρονται οι τρεις βασικές θεωρίες για την ερμηνεία των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών. Στο τέλος της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, περιγράφεται η προσέγγιση του γεγονότος του θανάτου από τους γονείς και ο τρόπος που αυτοί επικοινωνούν με τα παιδιά τους σχετικά με θέματα θανάτου. Η παρούσα εργασία αποτελείται από έξι (6) κεφάλαια.

Στο 1^ο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την έννοια του θανάτου και τις βασικές του υποέννοιες: την αιτιότητα (causality), την οριστικότητα (finality), το μη αναστρέψιμο (irreversibility) του θανάτου, το αναπόφευκτο (inevitability) και τα γηρατειά (old age). Επίσης, γίνεται αναφορά στην έννοια του θανάτου έτσι όπως την αντιλαμβάνονται τα παιδιά στις διάφορες ηλικίες εξελικτικά. Συγκεκριμένα, διερευνάται η έννοια του θανάτου σε παιδιά προσχολικής ηλικίας έως την ηλικία των 12 ετών. Στη συνέχεια του πρώτου κεφαλαίου παρατίθενται οι απόψεις των διάφορων ερευνητών σχετικά με

τη σειρά που τα παιδιά κατακτούν τις υποέννοιες του θανάτου. Επιπλέον, εξετάζεται η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα ζώα και τέλος, ο ρόλος του περιβάλλοντος στην κατανόηση της έννοιας αυτής.

Το 2^ο κεφάλαιο εξετάζει την ύπαρξη ή όχι μεταθανάτιων πεποιθήσεων στα παιδιά και παρουσιάζονται οι τρεις διαφορετικές θεωρίες σχετικά με τις ερμηνείες των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών. Η πρώτη προσέγγιση αφορά στη θεωρία του Bloom (Bloom, 2004, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013. Bloom, 2007), σύμφωνα με την οποία οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών εκπορεύονται από έναν διαισθητικό δυϊσμό οντοτήτων. Η δεύτερη προσέγγιση (Bering, 2002, 2003, 2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) επιχειρεί να εξηγήσει τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών ως μια έμφυτη τάση που πηγάζει από εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος. Η τρίτη προσέγγιση (Astuti & Harris, 2008. Boyer, 2000, 2001, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013, Harris & Gimenez, 2005) υποστηρίζει ότι το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον του παιδιού είναι αυτό που καλλιεργεί την πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών, μέσα από την επιρροή των θρησκευτικών πεποιθήσεων της εκάστοτε κοινωνίας αλλά και των πρακτικών που οι γονείς ακολουθούν στην ανατροφή των παιδιών.

Το 3^ο κεφάλαιο αναφέρεται στην προσέγγιση του θανάτου από τους γονείς και στον τρόπο που αυτοί επικοινωνούν με τα παιδιά τους σχετικά με το ζήτημα αυτό. Η κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά είναι ένα ζήτημα το οποίο οι ενήλικες διστάζουν να συζητήσουν καθώς τους δημιουργεί άγχος και αγωνία (Becker, 1973, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000. Feilfel, 1990, όπ. αναφ στο Matalon, 2000. Yalom, 1980, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000).

Στο 4^ο κεφάλαιο παρατίθενται ο σκοπός και οι υποθέσεις της έρευνας, το δείγμα της έρευνας και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, η μεθοδολογία, η διαδικασία της έρευνας, τα ερευνητικά δεδομένα και η ανάλυσή τους και η συζήτηση των αποτελεσμάτων της μελέτης I. Σε αυτή τη μελέτη εξετάζουμε την κατανόηση του θανάτου και το ρόλο των κοινωνικο-πολιτισμικών στοιχείων, όπως αυτά εκφράζονται από την θρησκευτικότητα της οικογένειας στην κατανόηση αυτή. Η κατανόηση του θανάτου εξετάζεται στους ανθρώπους και τα ζώα.

Στο 5^ο κεφάλαιο παρατίθενται τα αντίστοιχα για τη μελέτη II. Σε αυτή τη μελέτη εξετάζουμε τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών σε ανθρώπους και σε ζώα εξελικτικά (από την ηλικία των 4 έως 12 ετών). Εάν, δηλαδή, τα παιδιά θεωρούν

ότι με το θάνατο επέρχεται παύση στις βιολογικές, ψυχοβιολογικές, συναισθηματικές, αντιληπτικές και γνωστικές λειτουργίες.

Στο 6^ο κεφάλαιο έχουμε μια γενική συζήτηση των κυριότερων συμπερασμάτων της έρευνάς μας, κάποιους περιορισμούς της έρευνας αλλά και μελλοντικές κατευθύνσεις για περαιτέρω έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1.1 Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου

Το θέμα του θανάτου στα παιδιά είναι ένα από τα πιο πολύπλοκα ζητήματα στην έρευνα της παιδικής ηλικίας (Slaughter & Griffiths, 2007). Ο λόγος που αξίζει να μελετηθεί ένα τέτοιο ζήτημα είναι το γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίο το παιδί αντιμετωπίζει το θάνατο εξαρτάται από το νόημα που του αποδίδει, ανάλογα με το επίπεδο ωρίμανσής του (Kastenbaum & Aisenberg, 1972, όπ. αναφ. στο Orbach, Gross, Glaubman, & Berman, 1985).

Ο θάνατος αποτελεί μέρος της φαντασιακής σκέψης των παιδιών, καθώς επίσης και της καθημερινής ζωής τους –στα παιχνίδια που παίζουν, στις ιστορίες που ακούν, στα παραμύθια, στην τηλεόραση και τις ταινίες που βλέπουν (Bluebond-Lagner, 1974, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987).

Σχετικά με το πώς αναπτύσσεται η έννοια του θανάτου στα παιδιά, ο Mitchell, (1967, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985), υποστηρίζει ότι το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται τις διαρκείς αλλαγές που συμβαίνουν στον κόσμο και σε κάθε ζωντανό οργανισμό, παρατηρώντας τη ζωή των φυτών και των ζώων. Το παιδί έχει περισσότερες ευκαιρίες να παρατηρήσει το θάνατο στα ζώα και να γενικεύσει αυτή τη γνώση στους ανθρώπους και έπειτα και στο δικό του θάνατο. Μια διαφορετική άποψη είναι του Anthony (1971), ο οποίος υποστηρίζει ότι το παιδί αρχίζει να κατανοεί την έννοια του θανάτου καθώς μεγαλώνει και γνωρίζει τον εαυτό του. Το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται τα διαφορετικά στάδια της ύπαρξης από την κατάσταση του ύπνου και την εναλλαγή της με την κατάσταση του ξυπνήματος. Αυτό αποτελεί μια πρώτη επαφή του παιδιού με την έννοια του θανάτου, καθώς κάνει παραλληλισμό της κατάστασης του ύπνου με την ανυπαρξία και την παύση των αισθήσεων.

Κάτι αντίστοιχο υποστηρίζει και ο Moriatry (1976), ο οποίος παρατηρώντας τα παιχνίδια των μικρών παιδιών, διαπίστωσε ότι τα πιο συχνά και αγαπημένα τους παιχνίδια είναι το κρυφό. Ακόμη και στα βρέφη, ένα αγαπημένο παιχνίδι είναι όταν η μαμά τους κρύβεται και δείχνουν μεγάλη ικανοποίηση όταν ξαναεμφανίζεται. Αυτό είναι μια ένδειξη ότι τα μικρά παιδιά έχουν μια μερική κατανόηση των διαφορετικών σταδίων της ύπαρξης.

Ο Kastenbaum (1967), υποστηρίζει ότι το παιδί από τα πρώτα χρόνια της ζωής του δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις διαδικασίες της ζωής και του θανάτου, καθώς βιώνει διάφορα φαινόμενα που μοιάζουν με το θάνατο. Ένα χαρακτηριστικό είναι αυτό των μικρών ή μεγάλων περιόδων αποχωρισμού που βιώνει το παιδί από τα κοντινά του πρόσωπα, γεγονός που αποτελεί τη βάση για την κατανόηση αργότερα της έννοιας του θανάτου.

1.2 Οι βασικές πτυχές της έννοιας του θανάτου

Οι ερευνητές που έχουν μελετήσει την έννοια του θανάτου υποστηρίζουν ότι η έννοια αυτή είναι σύνθετη και περιλαμβάνει τέσσερις υποέννοιες: το *μη αναστρέψιμο (irreversibility) του θανάτου*, την *οριστικότητα (finality)*, την *αιτιότητα (causality)* και το *αναπόφευκτο (inevitability)* (Lazar & Torney-Purta, 1991. Smilansky, 1987. Speece & Brent, 1984). Η Smilansky (1987), μέσα από την κλινική εμπειρία που είχε δουλεύοντας με ορφανά παιδιά, έφτασε στο συμπέρασμα ότι εκτός από τις παραπάνω έννοιες, είναι σημαντική και η *πτυχή της μεγάλης ηλικίας, των γηρατειών (old age)* για την πλήρη κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η κάθε υποέννοια αναλυτικά.

1.2.1. Το μη αναστρέψιμο (irreversibility) του θανάτου

Για να κατανοήσει κάποιος την έννοια του θανάτου, θα πρέπει να καταλάβει ότι ο θάνατος αποτελεί μία κατάσταση για την οποία δεν υπάρχει επιστροφή, για αυτό και χαρακτηρίζεται ως μη αναστρέψιμος. Το άτομο, με το φυσικό του σώμα, είναι αδύνατο να γυρίσει ξανά στη ζωή. Η κατανόηση του μη αναστρέψιμου του θανάτου περικλείει και τη συνειδητοποίηση ότι δεν είμαστε ικανοί να αλλάξουμε τη βιολογική πορεία της ζωής. Το ερώτημα αν το σώμα μας με τη βιολογική του διάσταση μπορεί να επιστρέψει στη ζωή είναι διαφορετικό από την πίστη στη μετά θάνατον ζωή (Speece & Brent, 1984).

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι τα παιδιά πριν κατανοήσουν την έννοια του μη αναστρέψιμου του θανάτου, αντιμετωπίζουν το θάνατο ως κάτι προσωρινό, το οποίο μπορεί ν' αλλάξει, όπως για παράδειγμα, τα κινούμενα σχέδια στην τηλεόραση που ξαναζωντανεύουν (Schonfeld, 1993). Έτσι, πιστεύουν ότι ένας

νεκρός μπορεί να επανέλθει στη ζωή μετά από ιατρική παρέμβαση (Kane, 1979, όπ. αναφ. στο Speece & Brent, 1984. Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Speece & Brent, 1984. Sternlicht, 1980, όπ. αναφ. στο Speece & Brent, 1984), εάν φάει (Koocher, 1973, όπ. αναφ. στο Speece & Brent, 1984), εάν πει νερό ή μετά από προσευχή (Sternlicht, 1980, όπ. αναφ. στο Speece & Brent, 1984). Τα παιδιά σε αυτό το στάδιο, όπου δεν έχουν κατανοήσει ακόμα το μη αναστρέψιμο του θανάτου, βλέπουν το θάνατο σαν την κατάσταση του ύπνου (από την οποία μπορεί κανείς να ξυπνήσει) ή σαν ένα ταξίδι (από το οποίο μπορεί κανείς να επιστρέψει). Επίσης, το γεγονός ότι κάποια παιδιά αναφέρουν την ιατρική παρέμβαση ως μέθοδο επαναφοράς από το θάνατο, μας δείχνει ότι βλέπουν το θάνατο ως μια μορφή ασθένειας (Speece & Brent, 1984).

Στη διαδικασία του πένθους, το άτομο θα πρέπει να σταματήσει να θεωρεί το νεκρό ως ένα ζωντανό πλάσμα και να συνειδητοποιήσει ότι δεν γίνεται να ξαναγυρίσει πίσω και να λειτουργεί ως ζωντανός. Για παράδειγμα, ένα παιδί που πενθεί, μπορεί να αρνείται να δεχθεί ότι κάποιο κοντινό του πρόσωπο (μαμά, μπαμπάς, παππούς, κλπ) που έχει πεθάνει, δεν θα επιστρέψει στη ζωή. Για αυτό το λόγο μπορεί να προσπαθήσει με διάφορους τρόπους να κρατήσει ζωντανό στη μνήμη του το νεκρό, και να εύχεται αλλά και να ελπίζει ότι εκείνος θα επιστρέψει. Μόνο όταν ένα παιδί πιστέψει ότι ο νεκρός δεν γίνεται να επιστρέψει πλέον στη ζωή, τότε θα μπορέσει να περάσει στο δεύτερο στάδιο του πένθους που περιλαμβάνει την επεξεργασία των συναισθημάτων που σχετίζονται με τον παντοτινό χωρισμό από ένα αγαπημένο πρόσωπο (Smilansky, 1987).

Η αποδοχή της μη αναστρεψιμότητας του θανάτου αποτελεί προϋπόθεση για να κατανοήσει και να αποδεχτεί ένα παιδί τα συναισθήματα της απώλειας, και παράλληλα, είναι σημαντική για την προσαρμογή του στη νέα πραγματικότητα. Εάν ένα παιδί δεν μπορεί να αποδεχτεί το θάνατο του πατέρα του, τότε αδυνατεί να οργανώσει και τη ζωή του ξανά. Για αυτό είναι απαραίτητη η αποδοχή του μη αναστρέψιμου του θανάτου, τόσο στη διαδικασία του πένθους όσο και στην αναπροσαρμογή του ατόμου (Smilansky, 1987).

1.2.2. Η οριστικότητα (finality) του θανάτου

Η έννοια της οριστικότητας του θανάτου ονομάζεται επίσης και παύση, και αναφέρεται στη διακοπή τόσο των βιολογικών όσο και των ψυχολογικών λειτουργιών του ατόμου (Smilansky, 1987. Lazar & Torney-Purta, 1991. Speece & Brent, 1984),

όπως ενδεικτικά είναι η διακοπή του μεταβολισμού, των αισθήσεων, της κίνησης και της σκέψης (Cotton & Range, 1990). Η παύση περιγράφει 3 καταστάσεις: α) την ακινησία, η οποία αναφέρεται στο επίπεδο της δραστηριότητας, β) τη μη λειτουργικότητα, η οποία αναφέρεται στην απουσία σωματικών λειτουργιών, και γ) την αναισθησία, η οποία αναφέρεται στην απουσία των αισθήσεων και των νοητικών λειτουργιών, όπως είναι η σκέψη, τα όνειρα και τα συναισθήματα (Kane, 1979, όπ. αναφ. στο Cotton & Range, 1990).

Προτού τα παιδιά κατανοήσουν την έννοια της παύσης των ζωτικών λειτουργιών συχνά απαντούν «Ναι» σε ερωτήσεις όπως «Μπορεί ένας νεκρός να αισθανθεί;», «Αν κάποιος έχει πεθάνει, μπορεί να αναπνεύσει;». Αρχικά, τα παιδιά βλέπουν το θάνατο ως κάτι διαφορετικό από τη ζωή, με την έννοια ότι τα νεκρά όντα δεν διαθέτουν όλες τις λειτουργικές ικανότητες των ζωντανών οργανισμών ή ότι οι λειτουργικές τους ικανότητες είναι περιορισμένες -για παράδειγμα μπορεί να πουν ότι τα νεκρά όντα δεν μπορούν ν' ακούσουν τόσο καλά όσο τα ζωντανά (Spence & Brent, 1984) ή ότι οι νεκροί μπορούν να κουνηθούν λίγο, γιατί το φέρετρο είναι πολύ μικρό ή ότι δεν μπορούν να δουν καλά, γιατί είναι σκοτεινά κάτω από τη γη (Schonfeld, 1993). Η Kane (1979, όπ. αναφ. στο Spence & Brent, 1984) αναφέρει ότι τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι ορισμένες λειτουργίες σταματούν πριν από άλλες κατά το θάνατο. Συγκεκριμένα, πρότεινε ότι τα παιδιά πρώτα κατανοούν την παύση των πιο ορατών λειτουργιών, όπως της ανάγκης για φαγητό ή της ομιλίας, και αργότερα αναγνωρίζουν την παύση των πιο κρυφών λειτουργιών, όπως π.χ. των ονείρων. Βέβαια, όσο περισσότερο τα παιδιά γίνονται ικανά στην αναγνώριση των ζωτικών λειτουργιών (όπως τη σκέψη, την αναπνοή, τις αισθήσεις) τόσο περισσότερο συνειδητοποιούν ότι αυτές οι λειτουργίες σταματούν κατά το θάνατο (Wass, 1984, όπ. αναφ. στο Schonfeld, 1993).

Για να κατανοήσει κάποιος αυτή την πτυχή της έννοιας του θανάτου, θα πρέπει να αντιληφθεί την κατάσταση του θανάτου ως κάτι αντίστροφο της κατάστασης του να είσαι ζωντανός. Σαν μια κατάσταση, δηλαδή, όπου όλες οι ζωτικές λειτουργίες σταματούν. Ένα παιδί που κατανοεί την οριστικότητα του θανάτου μπορεί σταδιακά να αποδεχθεί το γεγονός ότι το άτομο δεν είναι πια ζωντανό και δεν λειτουργεί καμία από τις αισθήσεις του. Αυτό βοηθάει το παιδί να αποδεχθεί το γεγονός ενός θανάτου αλλά και να ανταπεξέλθει στη θλίψη που του προκαλεί ένας θάνατος, αφού κατανοεί ότι ο πεθαμένος δεν υποφέρει πια. Αυτή η

διαδικασία ελευθερώνει το δρόμο για τη διαδικασία του πένθους και την προσαρμογή του παιδιού (Smilansky, 1987).

Η κατανόηση της έννοιας της οριστικότητας του θανάτου είναι σημαντική κατά τη διάρκεια του πένθους και της προσαρμογής, καθώς βοηθάει το παιδί να κατανοήσει ότι ο πεθαμένος δεν υπάρχει πια όπως ήταν πριν και ότι τώρα βρίσκεται σε μια εντελώς διαφορετική κατάσταση. Και επιπλέον ότι δεν θα σχετίζεται με τον πεθαμένο με τον ίδιο τρόπο που σχετιζόταν, όταν ήταν ζωντανός και επίσης, ότι δε θα πρέπει να ανησυχεί για αυτόν (Smilansky, 1987).

1.2.3 Η αιτιότητα (causality) του θανάτου

Η έννοια αυτή σχετίζεται με τους βιολογικούς και σωματικούς παράγοντες που οδηγούν ένα άτομο στο θάνατο. Το παιδί θα πρέπει να κατανοήσει γενικότερα ότι υπάρχουν βιολογικοί παράγοντες που οδηγούν στο θάνατο, και στη συνέχεια να μάθει τη συγκεκριμένη αιτία που οδήγησε ένα αγαπημένο του πρόσωπο στο θάνατο. Αυτή η γνώση μπορεί να μαλακώσει κάπως τον πόνο του παιδιού που βασανίζεται από αισθήματα ενοχής, τα οποία σχετίζονται με την αιτία του θανάτου του αγαπημένου του προσώπου (Smilansky, 1987). Τα παιδιά έχουν την τάση να πιστεύουν ότι το καλό επιβραβεύεται και το κακό τιμωρείται. Αυτή η τάση μπορεί να τα οδηγήσει στη σκέψη ότι ο νεκρός έκανε κάτι κακό γι' αυτό τιμωρήθηκε. Αυτού του είδους όμως ο μαγικός τρόπος σκέψης μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολική ενοχή ένα παιδί (Schonfeld, 1993). Επιπρόσθετα, μια ακριβής κατανόηση της έννοιας της αιτιότητας του θανάτου μπορεί να επηρεάσει την τάση στις απόπειρες αυτοκτονιών στα παιδιά (Cotton & Range, 1990).

Η γνώση της πραγματικής αιτίας του θανάτου μπορεί να βοηθήσει ένα παιδί που πενθεί να περάσει στο δεύτερο στάδιο του πένθους. Κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου, το παιδί μπορεί να εκδηλώσει συχνά συναισθήματα θυμού για τον πεθαμένο, αλλά ακόμη και να επιρρίψει ευθύνες είτε στον ίδιο του τον εαυτό, είτε στους ανθρώπους γύρω του, είτε και στον ίδιο τον πεθαμένο. Η απλή γνωστική κατανόηση πολλές φορές δεν αρκεί για να καταπολεμήσει τα συναισθήματα ενοχής που μπορεί να νιώθει. Μαζί όμως με την κατάλληλη επεξεργασία των συναισθημάτων του το παιδί μπορεί να περάσει στο επόμενο στάδιο του πένθους και να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση (Smilansky, 1987).

Η κατάλληλη αντίληψη της αιτιότητας του θανάτου και η παράλληλη απελευθέρωση του παιδιού από τις ενοχές βοηθάνε πολύ στην προσαρμογή του. Το αίσθημα της ενοχής αποτελεί το θεμέλιο λίθο για τις νευρώσεις και αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα για την καθυστέρηση της υγιούς συναισθηματικής ανάπτυξης.. Αυτό γίνεται περισσότερο αληθινό όταν τα αισθήματα της ενοχής σχετίζονται με την τραυματική εμπειρία της απώλειας του πατέρα, της μητέρας ή ενός αδερφού (Smilansky, 1987).

Το παιδί που βρίσκεται σε κατάσταση πένθους μπορεί να βοηθηθεί με το να το βοηθήσουν να καταλάβει τις διάφορες αιτίες από τις οποίες μπορεί να προκληθεί ένας θάνατος και με το να λάβει την κατάλληλη συναισθηματική βοήθεια. Αυτό μπορεί να το απελευθερώσει από τα αισθήματα ενοχής που μπορεί να νιώθει και να το βοηθήσει να πενήσει και να προσαρμοστεί κατάλληλα (Smilansky, 1987).

1.2.4 Το αναπόφευκτο (inevitability) του θανάτου

Η έννοια του αναπόφευκτου του θανάτου περιλαμβάνει τη θεώρησή του ως ένα φυσικό φαινόμενο το οποίο είναι εγγενώς αναπόφευκτο. Η κατανόηση αυτής της έννοιας περιλαμβάνει τη θεώρηση του θανάτου ως ένα καθολικό φαινόμενο από το οποίο κανένας ζωντανός οργανισμός δεν μπορεί να ξεφύγει, συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού μας. Ένας άλλος όρος για το αναπόφευκτο είναι ο όρος καθολικότητα (Speece & Brent, 1984).

Τα παιδιά που δεν έχουν κατανοήσει ακόμα το αναπόφευκτο του θανάτου ενδεχομένως βλέπουν τους εαυτούς τους ή τους αγαπημένους τους ως αθάνατους. Οι γονείς επίσης λανθασμένα πολλές φορές λένε στα παιδιά ότι θα είναι πάντα ζωντανοί να τα φροντίζουν (Schonfeld, 1993). Παράλληλα, προτού τα παιδιά κατανοήσουν το αναπόφευκτο του θανάτου, πιστεύουν ότι ορισμένες ενέργειες μπορούν ν' αποτρέψουν το θάνατο ή ότι ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων (για παράδειγμα οι έξυπνοι ή τυχεροί) μπορούν ν' αποφύγουν το θάνατο (Speece & Brent, 1984). Επιπλέον, αν τα παιδιά δεν αντιμετωπίζουν το θάνατο ως κάτι το αναπόφευκτο, είναι πιθανό να τον δουν ως τιμωρία (είτε για τις δικές τους πράξεις ή σκέψεις, είτε για αυτές του νεκρού), και επομένως να νιώσουν υπερβολικές ενοχές ή ντροπή (Schonfeld, 1993).

Η κατάλληλη κατανόηση αυτής της πτυχής του θανάτου βοηθάει το παιδί στο τελευταίο στάδιο του πένθους. Σε αυτό το στάδιο προσαρμόζεται στη νέα πραγματικότητα και οργανώνει ξανά την προσωπικότητά του (Smilansky, 1987).

Η κατανόηση της έννοιας του αναπόφευκτου του θανάτου προσδίδει και ένα είδος παρηγοριάς στο ορφανό παιδί, το οποίο νιώθει μόνο του, διαφορετικό από τα άλλα παιδιά και αδικημένο από τη μοίρα. Το παρηγορεί η ιδέα ότι το πένθος και η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου θα είναι κοινή εμπειρία για όλους κάποια στιγμή (Smilansky, 1987).

1.2.5 Η μεγάλη ηλικία, τα γηρατειά (old age)

Ο παράγοντας της μεγάλης ηλικίας σχετίζεται με την κατανόηση του θανάτου αλλά όχι με τη διαδικασία του πένθους. Η κατανόηση των γηρατειών σχετίζεται με την κατανόηση της βιολογικής ακολουθίας της ζωής: γέννηση, ενηλικίωση, γηρατειά, θάνατος. Σχετίζεται και με τις έννοιες της αιτιότητας και του αναπόφευκτου (Smilansky, 1987).

Η Smilansky (1987) θεωρεί ότι ο παράγοντας αυτός είναι σημαντικός και θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όταν εξετάζουμε την κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά και θέλουμε να έχουμε μια συνολική εικόνα. Η ίδια υποστηρίζει ότι ένα παιδί μπορεί να κατανοήσει ότι τα γηρατειά είναι μια αιτία θανάτου, αλλά ενδέχεται να μην μπορεί να κατανοήσει ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε. Αντίστοιχα, ένα παιδί μπορεί να κατανοήσει ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε αλλά όχι ότι όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν. Για αυτό είναι σημαντικό ο παράγοντας της μεγάλης ηλικίας να λαμβάνεται υπόψη σε μια σχετική έρευνα.

1.3 Η ανάπτυξη της κατανόησης της έννοιας του θανάτου και των επιμέρους υποεννοιών εξελικτικά

Κατά τη μελέτη της κατανόησης των επιμέρους υποεννοιών του θανάτου στα παιδιά έχει διερευνηθεί το πώς αλλά και το πότε τα παιδιά διαμορφώνουν μια ώριμη κατανόησή του (Mahon, Goldberg, & Washington, 1999). Προκειμένου να μπορέσει κανείς να κατανοήσει την ανάπτυξη της έννοιας του θανάτου στα παιδιά, πρέπει προηγουμένως να μελετήσει τις επιμέρους έννοιές του ανεξάρτητα τη μία από την άλλη, αλλά και συσχετιζόμενες μεταξύ τους (Lazar & Torney-Purta, 1991).

Στο σημείο αυτό, πρέπει ν` αναφερθεί ότι στην έρευνα της κατανόησης του θανάτου στα παιδιά υπάρχουν δύο προσεγγίσεις. Η μία προσέγγιση εξετάζει την ανάπτυξη της έννοιας του θανάτου παράλληλα με τη γνωστική ωρίμανση (Orbach, et al., 1985). Η προσέγγιση αυτή έχει βασιστεί στη θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Piaget, σύμφωνα με την οποία το παιδί κατακτά διαδοχικά ορισμένες ικανότητες περνώντας από διάφορα στάδια γνωστικής ανάπτυξης: την αισθησιοκινητική περίοδο (0-2 ετών), την προσυλλογιστική περίοδο (3-6 ετών), το στάδιο της συγκεκριμένης σκέψης (7-11 ετών) και το στάδιο της αφαιρετικής σκέψης (12 ετών και άνω) (Piaget, 1960, 1970, όπ. αναφ. στο Mahon, et al., 1999). Ειδικότερα, για να κατανοήσει ένα παιδί την αφηρημένη αλλά και πολύπλοκη έννοια του θανάτου απαιτείται να ξεχωρίζει το ζωντανό από το μη ζωντανό, να έχει κατακτήσει την έννοια της μονιμότητας των αντικειμένων, της διατήρησης και της αναστρεψιμότητας, να έχει κατακτήσει την έννοια του χρόνου, αλλά και την εξελικτική πορεία του χρόνου από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον. Αναμένεται ότι το παιδί κατακτά μια ώριμη εικόνα του θανάτου, όταν κατακτά την ικανότητα της αφαιρετικής σκέψης (Kastenbaum & Aisenberg, 1972, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985. Nagy, 1948, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985. Kane, 1979, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985). Επιπλέον, ο Koocher (1973, όπ. αναφ. στο Mahon, et al., 1999) εξέτασε στα πλαίσια του μοντέλου του Piaget, τη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών και τις διάφορες πλευρές της σε σχέση με την κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε είναι ότι το γνωστικό επίπεδο των παιδιών προσδιορίζει και το επίπεδο αντίληψης της έννοιας του θανάτου.

Οι ερευνητές Speece & Brent (1992), θέλοντας να μελετήσουν την ανάπτυξη της έννοιας του θανάτου στα παιδιά, βασίστηκαν στο θεωρητικό μοντέλο του Piaget. Συγκεκριμένα, σε μια έρευνά τους με παιδιά ηλικίας 5-10 ετών, όπου εξέτασαν την ακολουθία κατάκτησης των επιμέρους εννοιών, κατέληξαν ότι οι επιμέρους έννοιες του θανάτου ταυτόχρονα αλλά και διαδοχικά. Στην ταυτόχρονη κατάκτηση, οι επιμέρους έννοιες κατανοούνται παράλληλα, δηλαδή χωρίς να υπάρξει κάποιο ενδιάμεσο στάδιο. Από την άλλη, η διαδοχική κατάκτηση των επιμέρους εννοιών αναφέρεται σε μια εξελικτική πορεία αλλαγών, μέσα από διάφορες φάσεις, η οποία καταλήγει σε μια ώριμη και ακριβή αντίληψη της συνολικής έννοιας του θανάτου.

Παρ' όλα αυτά, υπάρχει και μία άλλη προσέγγιση στην περιγραφή της ανάπτυξης της έννοιας του θανάτου. Η προσέγγιση αυτή εστιάζει σε συναισθηματικά και εμπειρικά γεγονότα της ζωής των παιδιών, τα οποία θεωρούνται ως η βάση πάνω

στην οποία θα επιτευχθεί η κατάκτηση της έννοιας του θανάτου. Για παράδειγμα, οι αποχωρισμοί (Kastenbaum, 1967, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985), η εμπειρία θανάτου στα ζώα ή το ν` ακούν τους ενήλικες να μιλούν για το θάνατο (Yalom, 1980, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985).

Στη συνέχεια, θα περιγραφεί η εξελικτική πορεία ανάπτυξης της έννοιας του θανάτου και των επιμέρους εννοιών της στα παιδιά, έτσι όπως αυτές έχουν μελετηθεί από τους διάφορους ερευνητές.

1.3.1 Η έννοια του θανάτου σε παιδιά κάτω των 3 ετών

Ο Yalom (1980) ισχυρίστηκε ότι ακόμα και τα πολύ μικρά παιδιά γνωρίζουν για το θάνατο, αλλά έχουν την τάση να τον αρνούνται. Ο Yalom βασίστηκε σε αναφορές παιδιών που βρίσκονταν σε θλίψη και σε μεμονωμένες αναφορές παιδιών κάτω των 3 ετών, από τις οποίες κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά κατανοούν ότι ο θάνατος είναι οριστικός. Παρ` όλα αυτά, η έρευνα της Nagy (1948) έδειξε την έλλειψη γνώσης για την οριστικότητα του θανάτου από τα παιδιά της ηλικίας αυτής. Η ερμηνεία που δόθηκε στο εύρημα της Nagy είναι ότι τα παιδιά γνωρίζουν για το θάνατο, όμως αμύνονται λόγω άγχους. Επίσης, ο Rochlin (1967), κατά τη διάρκεια παιχνιδιού με τα παιδιά, παρατήρησε ότι τα μικρά παιδιά συνειδητοποιούν ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και γι` αυτό, υιοθετούν αμυντικές στρατηγικές προκειμένου να απωθήσουν αυτή τη γνώση. Αυτές οι στρατηγικές οργανώνονταν με τρόπο ώστε να προστατέψουν το παιδί από το άγχος και το φόβο (Lonetto, 1980).

Βέβαια, η υπόθεση αυτή του Yalom (1980) για την επίγνωση του θανάτου από τα παιδιά ηλικίας κάτω των 3 ετών, δεν έχει αποδειχθεί σε άλλες έρευνες. Παρ` όλα αυτά οι Kastenbaum και Costa (1977) προτείνουν ότι ενδεχομένως υπάρχει κάποιο στοιχείο αλήθειας στην υπόθεση αυτή του Yalom (1980), καθώς ορισμένα παιδιά, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες (για παράδειγμα, με εμπειρία θανάτου), μπορεί να κατανοήσουν ότι ο θάνατος είναι οριστικός πολύ ευκολότερα απ` ότι άλλα παιδιά της ίδιας ηλικίας χωρίς εμπειρία θανάτου (Lonetto, 1980).

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτή την ηλικιακή ομάδα, τα παιδιά μπορούν να κατανοήσουν πολύ περισσότερα από αυτά που μπορούν να εκφράσουν λεκτικά, και για το λόγο αυτό, προκύπτει η ανάγκη περαιτέρω έρευνας για τη μελέτη αυτής της ηλικιακής ομάδας (Lazar & Torney-Putra, 1991).

1.3.2 Ηλικία 3-5 ετών

Στα παιδιά ηλικίας 3-5 ετών, υπάρχουν δύο μεθοδολογικές τάσεις για το πώς ερευνάται η έννοια του θανάτου. Από τη μία πλευρά, υπάρχουν οι πιο δομημένες μεθοδολογικά έρευνες (Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Nagy, 1948, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987), και από την άλλη πλευρά υπάρχουν οι φυσικές παρατηρήσεις και οι ανεπίσημες αναφορές των παιδιών (Brent, 1977-78, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Kastenbaum, 1974, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987). Στις πιο δομημένες έρευνες, φαίνεται ότι τα παιδιά δεν κατανοούν ότι ο θάνατος είναι καθολικός, οριστικός και ότι συνεπάγεται πλήρη παύση των βιολογικών λειτουργιών (Anthony, 1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Childers & Wimmer, 1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Gartley & Bernasconi, 1967, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Kane 1979, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Melear, 1973, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Nagy, 1948, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Safier, 1964, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987).

Κάποια παιδιά έχουν περιγράψει το θάνατο σαν ένα χωρισμό ή αναχώρηση, σαν τον ύπνο, όπου υπάρχει η πιθανότητα επιστροφής στη ζωή αν ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα. Για άλλα παιδιά, ο θάνατος θεωρείται σαν τη ζωή υπό άλλες συνθήκες. Αυτό σημαίνει ότι η ζωή συνεχίζεται, αλλά σε ένα επίπεδο μειωμένης δραστηριότητας. Παρόλο που ο θάνατος κατανοείται ως ένα προσωρινό γεγονός, ένα παιδί αυτής της ηλικίας είναι περίεργο να μάθει για όλες τις πλευρές του θανάτου (τι συμβαίνει κατά την ταφή του νεκρού, τι συμβαίνει στο σώμα όταν κανείς πεθαίνει) (Stambrook & Parker, 1987).

Η Smilansky (1987) πραγματοποίησε έρευνα σε παιδιά από το Ισραήλ με στόχο να βοηθήσει το δάσκαλο να βρει τα κατάλληλα εργαλεία για να καθοδηγήσει τα παιδιά της τάξης του να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου.

Στο Ισραήλ, λόγω της πολιτικής κατάστασης ο θάνατος είναι ένα γεγονός, που οι κάτοικοι το βιώνουν και το συζητάνε καθημερινά. Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο ένα παιδί από το Ισραήλ κατανοεί το θάνατο νωρίτερα και σε μεγαλύτερο βαθμό από ένα παιδί που ζει σε κάποια άλλη χώρα.

Η Smilansky θέλησε να εξετάσει τις διαφορές στην κατανόηση των 5 υποεννοιών του θανάτου ανάμεσα σε παιδιά που ανήκαν σε διαφορετικές ηλικιακές

ομάδες. Θέλησε όμως παράλληλα να απομονώσει και τους άλλους δύο παράγοντες, δηλαδή την ευφυΐα των παιδιών και το μορφωτικό επίπεδο των γονιών τους. Έτσι, χώρισε τα παιδιά σε δύο ομάδες: μία ομάδα όπου οι γονείς των παιδιών που συμμετείχαν είχαν τουλάχιστον δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια εκπαίδευση και μία άλλη ομάδα όπου οι γονείς δεν είχαν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Για την παραπάνω έρευνα πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με παιδιά από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ο ερευνητής συμπλήρωνε δύο ερωτηματολόγια: ένα σχετικό με τον ανθρώπινο θάνατο και ένα με το θάνατο στα ζώα, τα οποία περιελάμβαναν ερωτήσεις σχετικά με το θάνατο και τις 5 υποέννοιές του.

Η Smilansky στην έρευνά της βρήκε ότι η ηλικία στην οποία βρίσκεται ένα παιδί αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα που επηρεάζει την αντίληψη που έχει για το θάνατο. Όσο πιο μεγάλο δηλαδή σε ηλικία είναι ένα παιδί, τόσο επαρκέστερη κατανόηση του θανάτου έχει. Από την έρευνα φάνηκε ότι η μεγαλύτερη εξέλιξη ως προς την κατανόηση του θανάτου πραγματοποιείται μεταξύ 4 και 6 ετών, δηλαδή στην προσχολική ηλικία.

Ειδικότερα, η Smilansky (1987) δίνει μια περιγραφή της κάθε υποέννοιας από τα παιδιά ηλικίας 4-5 ετών.

Το *μη αναστρέψιμο (irreversibility) του θανάτου* είναι η έννοια που κατανοούν περισσότερο τα παιδιά σε αυτή της ηλικία. Στην έρευνά της βρήκε ότι πάνω από το 50% των παιδιών κατανοούσαν σωστά αυτή την έννοια και απαντούσαν ότι ένας νεκρός δεν μπορεί να ζωντανέψει ξανά, είτε είναι ήδη θαμμένος είτε όχι. Σε συμφωνία με τα ευρήματα της Smilansky (1987), η Swain (1979) βρήκε πως σχεδόν κάθε παιδί μετά την ηλικία των 4 ετών απαντούσε πως ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος. Ωστόσο, σε μελέτες παλαιότερων ερευνητών, φαίνεται πως λίγα παιδιά αυτής της ηλικίας κατανοούν το μη αναστρέψιμο του θανάτου (White, Elsom, & Prawat, 1978) ή το κατανοούν αλλά λόγω ψυχολογικών αμυνών δεν το αποδέχονται (Koocher, 1973. Rochlin, 1959). Οι Speece & Brent (1984), κάνοντας μια ανασκόπηση των διαφόρων ερευνών για την κατανόηση του θανάτου στα παιδιά, παρατηρούν πως μόνο 1 στα 10 παιδιά ηλικίας 3 ετών κατανοούν την έννοια του μη αναστρέψιμου, ενώ 58% των τετράχρονων παιδιών το κατανοούν.

Η *οριστικότητα (finality) του θανάτου*: τα παιδιά σε αυτή την ηλικία μπορούν πιο εύκολα να κατανοήσουν την οριστικότητα του θανάτου σε σχέση με τις αισθήσεις όπως την όραση, την ακοή και την κίνηση του ατόμου. Αντιμετωπίζουν, όμως, δυσκολίες ως προς την κατανόηση της οριστικότητας σε σχέση με περισσότερο

πολύπλοκες διαδικασίες όπως είναι η αίσθηση, η σκέψη και η συνείδηση. Η πλειονότητα των παιδιών αυτής της ηλικίας (75%) έδειξαν να κατανοούν τις ορατές πλευρές του θανάτου (ένας πεθαμένος δεν μπορεί να δει ή να ακούσει) αλλά μόνο το 25% αυτών των παιδιών μπορούσε να κατανοήσει τις λιγότερο ορατές πλευρές του θανάτου (ένας πεθαμένος δεν αισθάνεται). Πολλά παιδιά πιστεύουν ότι ένας νεκρός νιώθει πόνο, ανάλογα με την αιτία που του προκάλεσε το θάνατο (Smilansky, 1987). Ακόμη και στην έρευνα των Lazar & Torney-Putra (1991) με μεγαλύτερα παιδιά ηλικίας 6-7 ετών, η παύση των λειτουργιών φαίνεται επίσης ως ένα πολύπλοκο ζήτημα. Στην έρευνα αυτή, παρά το γεγονός ότι ορισμένα παιδιά μπορούσαν να απαντήσουν σωστά ότι ένας νεκρός δεν μπορεί να κουνηθεί ή να ακούσει, όταν ρωτήθηκαν το γιατί, απάντησαν «γιατί τα μάτια του είναι κλειστά». Και οι Spence & Brent (1984) στην ανασκόπηση που προαναφέρθηκε, παρατηρούν πως μόνο το 18% των παιδιών ηλικίας 3-4 ετών κατανοούν την παύση των λειτουργιών κατά το θάνατο.

Η *αιτιότητα (causality)* του θανάτου: η κατανόηση αυτής της έννοιας βοηθάει αργότερα την κατανόηση του μη αναστρέψιμου και της οριστικότητας (Smilansky, 1987). Στην έρευνα της Smilansky (1987) τα περισσότερα παιδιά προσχολικής ηλικίας ήταν σε θέση να δώσουν τουλάχιστον μια αιτία που οδηγεί στο θάνατο, όπως αρρώστια ή ατύχημα αλλά τα περισσότερα δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τα γηρατειά ως μια σημαντική αιτία θανάτου, καθώς δεν μπορούσαν να κατανοήσουν ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε. Πολλά παιδιά αυτής της ηλικίας έδωσαν λανθασμένες αιτίες θανάτου όπως πονοκέφαλος ή στεναχώρια, κλπ. Σε έρευνα της Kane (1979) τα παιδιά ηλικίας 3-5 ετών πίστευαν ότι μπορούν να κάνουν κάποιον να πεθάνει με τη συμπεριφορά τους ή αν το ευχηθούν.

Η *μεγάλη ηλικία, τα γηρατειά (old age)*: η σύνδεση των γηρατειών με το θάνατο είναι ένα δύσκολο θέμα για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας (Smilansky, 1987). Στην έρευνα της Smilansky (1987) μόνο το 25% περίπου των παιδιών αυτής της ηλικίας καταλάβαιναν αυτή την έννοια επαρκώς ώστε να μπορούν να απαντήσουν ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε. Το 1/3 των παιδιών αυτής της ηλικιακής ομάδας καταλάβαινε ότι όλοι οι άνθρωποι γερνάνε αλλά εξαιρούσαν τον εαυτό τους από αυτή τη διαδικασία. Αυτό μπορεί να δείχνει έλλειψη κατανόησης της διαδικασίας των γηρατειών αλλά περισσότερο δείχνει έναν μηχανισμό άμυνας για άρνηση που εκδηλώνουν τα παιδιά. Αυτός ο μηχανισμός έχει ως στόχο να βοηθήσει τα παιδιά να μειώσουν το άγχος που τους προκαλεί το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι μεγαλώνουν, γερνάνε και πεθαίνουν. Όταν το παιδί είναι πιο ώριμο συναισθηματικά, μπορεί να

κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στο φόβο του απέναντι στα γηρατειά και στη διανοητική κατανόηση του θέματος (Smilansky, 1987).

Το *αναπόφευκτο* (*inevitability*) του θανάτου είναι μια δύσκολη έννοια για τα παιδιά αυτής της ηλικίας και πολύ λίγα το κατανοούν πλήρως. Τα περισσότερα παιδιά πιστεύουν ότι ο θάνατος μπορεί να προκληθεί από τυχαίες αιτίες όπως τα ατυχήματα ή οι αρρώστιες και για αυτό πιστεύουν ότι μπορούν να τον αποφύγουν. Ακόμη και τα παιδιά που κατανοούν την έννοια των γηρατειών, δεν μπορούν απαραίτητα να κατανοήσουν και τις επιπτώσεις του, δηλαδή το αναπόφευκτο του θανάτου (Smilansky, 1987). Οι Speece & Brent (1984) με βάση την ανασκόπησή τους παρατηρούν πως κανένα παιδί αυτής της ηλικίας δεν μπορεί να κατανοήσει την καθολικότητα του θανάτου. Αντιθέτως, οι White, et al., (1978) σε μια έρευνά τους με παιδιά αυτής της ηλικίας βρήκαν πως η καθολικότητα του θανάτου είναι πιο εύκολα κατανοητή σε σχέση με την οριστικότητα και το μη αναστρέψιμο. Τέλος, σε μια έρευνα των Reilly et al. (1983) με παιδιά ηλικίας έως 6 ετών, βρέθηκε επίσης ότι τα περισσότερα παιδιά κατανοούσαν εν μέρει την προσωπική τους θνησιμότητα.

1.3.3 Προσχολική ηλικία

Σύμφωνα με την Smilansky (1987) η πιο αξιοσημείωτη πρόοδος ως προς την κατανόηση της έννοιας του θανάτου πραγματοποιείται κατά την περίοδο της μετάβασης από την προ-προσχολική στην προσχολική ηλικία. Η αντίληψη για το θάνατο που έχουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας είναι σαφώς πιο ώριμη από αυτή των μικρότερων παιδιών (Smilansky, 1987). Στην έρευνα της Smilansky (1987), τα παιδιά προσχολικής ηλικίας ήταν σε θέση να ορίσουν το θάνατο, με συγκεκριμένο βέβαιο τρόπο και σχετιζόμενο με μία μόνο πλευρά του θανάτου («όχι ζωντανός», «ένας γέρος που πέθανε»). Έδιναν με αυτοπεποίθηση τις απαντήσεις τους, έδειχναν ενδιαφέρον για το θέμα και πολλά από αυτά αναφέρονταν σε σχετικές προσωπικές τους εμπειρίες. Τα περισσότερα από τα παιδιά αυτής της ηλικιακής ομάδας έδειξαν μια ώριμη κατανόηση της έννοιας του θανάτου, κυρίως σε δύο έννοιες: στο μη αναστρέψιμο και στην οριστικότητα (Smilansky, 1987).

Η αντίληψη των παιδιών για την αιτιότητα του θανάτου αποτελεί απόδειξη του συγκεκριμένου τρόπου σκέψης που έχουν. Στην έρευνα της Smilansky (1987) παρόλο που τα περισσότερα παιδιά μπορούσαν να αναφέρουν μία ή περισσότερες

αιτίες θανάτου, πολύ λίγα ανέφεραν αυθόρμητα τα γηρατειά ως αιτία. Παρόλο που τα 2/3 των παιδιών είχαν μια σαφή αντίληψη για τη βιολογική συνέχεια του ανθρώπου (τα περισσότερα έλεγαν ότι όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν), πολλά από αυτά δεν μπορούσαν ακόμη να κατανοήσουν τη σύνδεση που υπάρχει μεταξύ θανάτου και γηρατειών. Ένα αξιοσημείωτο εύρημα ήταν ότι κανένα παιδί δεν έδωσε κάποια ηθική αιτία για το θάνατο, π.χ. Ο πατέρας του Κώστα πέθανε επειδή χτυπούσε τον Κώστα, είτε κάποια κατάρα ή επιθυμία ως αιτία θανάτου. Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας κατανοούν ότι ο θάνατος δεν είναι μια κατάσταση σαν τον ύπνο, αλλά μια κατάσταση όπου δεν υπάρχει κίνηση και ενέργεια (Barrett & Behne, 2005, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006) και η οποία τερματίζει διάφορες ζωτικές λειτουργίες, όπως την ανάπτυξη και την απέκκριση (Bering & Bjorklund, 2004).

Το 60% των παιδιών αυτής της ηλικίας είχε μια καλή αντίληψη σχετικά με την μεγάλη ηλικία, σε αντίθεση με το 25% που είδαμε στην προηγούμενη ηλικιακή ομάδα, στοιχείο που δηλώνει μεγάλη πρόοδο. Υπήρχαν όμως ακόμη παιδιά που εξαιρούσαν τους εαυτούς τους από τη διαδικασία του γήρατος (Smilansky, 1987).

Μόνο το 50% περίπου των παιδιών κατανοούσαν ότι ο θάνατος είναι κάτι το αναπόφευκτο που συμβαίνει σε όλους τους ζωντανούς οργανισμούς. Περίπου το 25% των παιδιών εξαιρούσε τον εαυτό του ή τους δικούς του ανθρώπους από αυτούς που επρόκειτο να πεθάνουν ή τοποθετούσαν το θάνατό τους σε μια πολύ μακρινή ηλικία, π.χ. εγώ θα πεθάνω στα 100 (Smilansky, 1987).

Οι Speece & Brent (1984) είχαν προτείνει ότι η ηλικία των 5-7 ετών είναι η ηλικία όπου η πλειονότητα των υγιών παιδιών στις σύγχρονες αστικές και βιομηχανικές κοινωνίες κατανοεί το μη αναστρέψιμο του θανάτου, την παύση των λειτουργιών και την καθολικότητά του δεδομένου ότι αυτή είναι η ηλικία που το παιδί μεταβαίνει από την προσυλλογιστική περίοδο στο στάδιο της συγκεκριμένης σκέψης, σύμφωνα με τη θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Piaget (1976, όπ. αναφ. στο Speece & Brent, 1984).

Παρομοίως, οι Slaughter et al. (1999, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006) έχουν προτείνει ότι τα παιδιά από 5 έως 10 ετών κατανοούν ότι το αναπόφευκτο και μη αναστρέψιμο του θανάτου προκαλείται από την κατάρρευση των ζωτικών λειτουργιών. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές πραγματοποίησαν μια έρευνα σε παιδιά ηλικίας 4-5 ετών, τα οποία τα χώρισαν σε δυο ομάδες. Στη μια ομάδα τοποθετήθηκαν τα παιδιά που ήταν πιο πιθανό να γνωρίζουν τη λειτουργία των εσωτερικών ζωτικών οργάνων, ενώ στην άλλη ομάδα τα παιδιά που ήταν λιγότερο πιθανό να γνωρίζουν τη

λειτουργία των εσωτερικών οργάνων που μας διατηρούν στη ζωή. Το συμπέρασμα στο οποίο οι ερευνητές κατέληξαν ήταν ότι τα παιδιά που γνώριζαν περισσότερα για τη λειτουργία των εσωτερικών οργάνων αναγνώριζαν και ακριβέστερα ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος, μη αναστρέψιμος, καθολικός και συνεπάγεται παύση των ζωτικών λειτουργιών, όπως η αναπνοή. Παράλληλα, οι Slaughter & Lyons (2003, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006) διεξήγαγαν μια έρευνα σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, τα οποία χώρισαν σε δύο ομάδες με τον ίδιο τρόπο όπως και στην παραπάνω έρευνα των Slaughter et al., (1999, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006). Τα παιδιά έλαβαν μέρος σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα όπου χρησιμοποιήθηκε ως εποπτικό μέσο μια αφίσα με τα εσωτερικά όργανα και δόθηκε έμφαση στο γεγονός ότι κάθε όργανο αλλά και η συλλογική λειτουργία των οργάνων είναι απαραίτητη για τη διατήρησή μας στη ζωή. Τα παιδιά έδωσαν δύο συνεντεύξεις, μια πριν και μια μετά την εκπαίδευση. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το 95% των παιδιών που ήταν στην ομάδα που δε γνώριζε για τη λειτουργία των εσωτερικών οργάνων, μετά την εκπαίδευση, μετακινήθηκε στην άλλη ομάδα. Επίσης, τα παιδιά που δε γνώριζαν για τη λειτουργία των εσωτερικών οργάνων, μετά την εκπαίδευση, έδειξαν αξιοσημείωτη βελτίωση στην κατανόηση της αντίληψης του θανάτου, και συγκεκριμένα στην κατανόηση του μη αναστρέψιμου, του αναπόφευκτου και του καθολικού. Αυτό το εύρημα είναι σημαντικό γιατί η έννοια του θανάτου δεν αναφέρθηκε κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης. Έτσι, οι ερευνητές συμπέραναν πως η εκπαίδευση για το πώς τα όργανα του ανθρώπινου σώματος λειτουργούν ώστε να μας διατηρούν στη ζωή, άλλαξε την κατανόηση του θανάτου στα παιδιά.

Οι Speece & Brent (1992) πραγματοποίησαν μια μελέτη στην οποία συμμετείχαν 91 παιδιά ηλικίας 5 ετών και 9 μηνών (νηπιαγωγείο) έως και 10 ετών και 2 μηνών (Γ΄ Δημοτικού). Το κάθε παιδί έδωσε μια δομημένη συνέντευξη, μέσω της οποίας διερευνήθηκε η κατανόηση τριών πτυχών της έννοιας του θανάτου, και συγκεκριμένα της καθολικότητας, του μη αναστρέψιμου και της παύσης. Παρόλο που τα περισσότερα παιδιά έδειχναν να κατανοούν τον καθένα παράγοντα ξεχωριστά, κάτι που συμφωνεί και με προηγούμενη μελέτη τους (Speece & Brent, 1984), λιγότερα από τα μισά παιδιά είχαν μια σαφή κατανόηση και των τριών παραγόντων. Αυτό δείχνει σύμφωνα με τους ερευνητές ότι η πλήρης κατανόηση της έννοιας του θανάτου συνεχίζεται τουλάχιστον μέχρι και την ηλικία των 10 ετών. Έχει παρατηρηθεί ότι χρειάζεται μια περίοδος 4 ετών περίπου από την ηλικία που το παιδί θα κατακτήσει τον έναν από τους παράγοντες (συνήθως την καθολικότητα) μέχρι και

την ηλικία που θα έχει μια πλήρη και σαφή κατάκτηση της έννοιας του θανάτου και για τις τρεις υποέννοιες συνολικά.

Επιπλέον, οι Slaughter & Griffiths (2007) έκαναν μια έρευνα σε 90 παιδιά ηλικίας 4 έως 8 ετών, με σκοπό να διερευνήσουν κατά πόσο η κατανόηση του θανάτου ως βιολογικού φαινομένου επηρεάζει το φόβο των παιδιών για το θάνατο. Το κύριο εύρημα της έρευνας ήταν ότι, όταν τα παιδιά κατανοούν το θάνατο με βιολογικούς όρους στην προσχολική ηλικία και πρώτη σχολική ηλικία, τότε μειώνεται και ο φόβος τους για το θάνατο. Το ποσοστό της διασποράς στο φόβο θανάτου που εξηγείται αποκλειστικά από την κατανόηση του θανάτου ως βιολογικό φαινόμενο ήταν 7%. Αυτό σημαίνει πως και άλλοι παράγοντες, όπως η γνωστική ανάπτυξη, το κοινωνικό υπόβαθρο, η εμπειρία θανάτου, μπορούν να επηρεάσουν το φόβο θανάτου στα παιδιά (Cotton & Range, 1990, όπ. αναφ. στο Slaughter & Griffiths, 2007. Orbach, et al., 1986). Ο Yalom (1980, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1986) σχετικά με το φόβο θανάτου στα παιδιά, υποστηρίζει πως ακόμα και τα παιδιά ηλικίας 4 ή 5 ετών κατανοούν την έννοια του θανάτου, και πως η συγκεκριμένη εικόνα που πολλές φορές παρουσιάζουν τα παιδιά πριν από τα 12 έτη, οφείλεται στην άμυνα που αναπτύσσουν λόγω του άγχους τους για το θέμα αυτό. Το παιδί μαθαίνει να κατευνάζει τις άμυνές του απέναντι στο φόβο του θανάτου όσο μαθαίνει καλύτερους τρόπους να χειρίζεται αυτό το φόβο. Επομένως, εξαφανίζονται οι άμυνες του παιδιού ως προς την έννοια του θανάτου και με αυτόν τον τρόπο, το παιδί μπορεί να χρησιμοποιήσει καλύτερα τη γνωστική του ικανότητα για την κατανόησή του.

Στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στο Αίγιο, η Andrikoroulou (2004) πραγματοποίησε μια έρευνα με 50 παιδιά ηλικίας 5 ετών σχετικά με την κατανόηση του θανάτου και των 5 υποεννοιών που τον συνιστούν σύμφωνα με τη Smilansky (1978, όπ. αναφ. στο Andrikoroulou, 2004): αιτιότητα, οριστικότητα, μη αναστρέψιμο, αναπόφευκτο, καθολικότητα, και τα γηρατειά. Όσον αφορά στην αιτιότητα, τα παιδιά ανέφεραν διάφορες αιτίες θανάτου με τις πιο συχνές να είναι η αρρώστια, τα ατυχήματα και η δηλητηρίαση. Επίσης, ανέφεραν και τα όπλα, την κούραση ή τις κλιματολογικές συνθήκες, όπως το κρύο ή τη ζέστη. Η πλειονότητα των παιδιών ανέφερε τα γηρατειά ως κύρια αιτία θανάτου, παρά το γεγονός ότι ορισμένα παιδιά απέτυχαν στο να δώσουν μια απάντηση ή ανέφεραν άλλες αιτίες θανάτου. Επίσης, περισσότερα από τα μισά παιδιά ήταν σε θέση να κατανοήσουν το μη αναστρέψιμο του θανάτου και μπορούσαν να δικαιολογήσουν σωστά τις απαντήσεις τους. Μερικά παιδιά δεν μπορούσαν να απαντήσουν στην ερώτηση ή οι

απαντήσεις τους ήταν επηρεασμένες από το θρησκευτικό τους προσανατολισμό. Αυτό το εύρημα έρχεται σε αντίθεση με το εύρημα των Spence & Brent (1992) ότι τα παιδιά έχουν δυσκολία να κατανοήσουν την έννοια του μη αναστρέψιμου, κάτι το οποίο οι συγκεκριμένοι ερευνητές το απέδωσαν στο γεγονός ότι τα παιδιά οδηγούνται σε λανθασμένες αντιλήψεις επηρεαζόμενα από τα κινούμενα σχέδια που παρουσιάζουν το θάνατο σαν μια αναστρέψιμη κατάσταση. Όσον αφορά στην καθολικότητα του θανάτου, τα περισσότερα παιδιά απάντησαν ότι αποδέχονται το θάνατο ως ένα καθολικό φαινόμενο, παρά το γεγονός ότι ορισμένα παιδιά απάντησαν πως εξαιρούνται από το θάνατο κάποιες κατηγορίες ανθρώπων, όπως οι γονείς τους, τα μικρά παιδιά, οι δυνατοί και οι πλούσιοι άνθρωποι. Παράλληλα, κάποια παιδιά απάντησαν πως είναι πιθανό κάποιος ν' αποφύγει το θάνατο αν πηγαίνει συχνά στο γιατρό ή αν κάποιος δε θέλει να πεθάνει. Τα περισσότερα παιδιά είπαν πως όλοι οι άνθρωποι τελικά πεθαίνουν όταν γεράσουν, εύρημα το οποίο συμφωνεί και με τους Candy-Gibbs et al. (1985, όπ. αναφ. στο Andrikopoulou, 2004), οι οποίοι ανέφεραν ότι τα μικρά παιδιά κατανοούν την καθολικότητα του θανάτου, αλλά την τοποθετούν «μακριά», σαν κάτι το οποίο θα συμβεί κάποια μέρα στο μέλλον.

1.3.4 Κατά το 6^ο με 7^ο έτος

Κατά το 6^ο και 7^ο έτος της ηλικίας ενός παιδιού, παρατηρείται πρόοδος στο επίπεδο κατανόησης του θανάτου, παρόλο που είναι πιο αργή σε σχέση με το 4^ο και 5^ο έτος (Smilansky, 1987).

Η πλειονότητα των παιδιών αυτής της ηλικιακής ομάδας (87%) κατανοεί την έννοια του *μη αναστρέψιμου* (*irreversibility*) και μόνο μία μειονότητα (10%) πιστεύει ότι η ταφή είναι η αιτία που το άτομο δεν μπορεί να επιστρέψει στη ζωή (Smilansky, 1987).

Σε αυτή την ηλικία θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε στα παιδιά την έννοια του μη αναστρέψιμου του θανάτου με βιολογικούς όρους, καθώς ένα παιδί που πηγαίνει στην πρώτη τάξη του δημοτικού είναι σε θέση να κατανοήσει τη λειτουργία των οργάνων του σώματος και το ότι δεν είναι εφικτό να επανέλθει η λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού εφόσον έχει σταματήσει (Smilansky, 1987).

Η έννοια της *οριστικότητας* (*finality*) του θανάτου είναι επίσης ξεκάθαρη στα περισσότερα παιδιά αυτής της ηλικίας (74%), ιδιαίτερα καθώς σχετίζεται με πιο

συγκεκριμένες πτυχές, όπως η κίνηση του σώματος αλλά και με περισσότερο αφηρημένες όπως η συνείδηση και η αίσθηση (sensation) (Smilansky, 1987).

Κατά τη μετάβαση των παιδιών στην πρώτη τάξη, παρατηρείται η μεγαλύτερη πρόοδος ως προς την κατανόηση της *αιτιότητας* (causality). Αυτή η πρόοδος που παρατηρείται αποτελεί κομμάτι όλης της διαδικασίας της ωρίμανσης που γίνεται στον κόσμο του παιδιού, και περιλαμβάνει και την έννοια του θανάτου. Σε αυτό το στάδιο, σταματάει η μαγική σκέψη του παιδιού και αντικαθίσταται με την κατανόηση της αιτίας και του αποτελέσματος (Smilansky, 1987). Κατά την πρώτη σχολική ηλικία τα παιδιά υιοθετούν μια κατανόηση του κύκλου της ζωής που βασίζεται σε βιολογικές εξηγήσεις (Harris & Koenig, 2006). Αναγνωρίζουν πλέον ότι η διαδικασία της ανάπτυξης και της γήρανσης βαίνει προς μία κατεύθυνση (Rosengren, Gelman, Kalish, & McCormick, 1991, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006) και προσδιορίζεται από εσωτερικούς, γενετικούς παράγοντες, οι οποίοι καθορίζουν τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως το χρώμα των ματιών και του δέρματος, το φύλο (Gelman & Wellman, 1991, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006. Gimenez & Harris, 2002, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006. Hirschfeld, 1995, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006. Solomon, Johnson, Zaitchik, & Carey, 1996, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006). Με αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά κατανοούν ότι και οι αιτίες του θανάτου είναι βιολογικές.

Σύμφωνα και με τη Smilansky (1987) σε αυτή την ηλικία αρχίζουν τα παιδιά να δίνουν βιολογικές εξηγήσεις για ένα θάνατο, π.χ. ότι κάποιος πεθαίνει όταν σταματήσει η καρδιά του. Επιπρόσθετα, τα παιδιά σε αυτή την ηλικία παρουσιάζουν μια καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας της βιολογικής ακολουθίας και η πλειοψηφία (77%) κατανοεί τη σημασία της *μεγάλης ηλικίας, των γηρατειών* (old age). Στη σχολική ηλικία το παιδί δείχνει να συνειδητοποιεί ότι τα γηρατεία αποτελούν αιτία θανάτου, παρόλο που μπορεί να μην κατανοεί πάντα τη σύνδεση που υπάρχει μεταξύ των δύο και που μπορεί ακόμη να βγάζει εκτός κάποιες φορές τους γονείς του και αυτόν από το γενικό κανόνα. Εντούτοις, πολύ λίγα παιδιά είπαν αυθόρμητα ότι η μεγάλη ηλικία είναι μια από τις αιτίες του θανάτου.

Το 63% των παιδιών της πρώτης τάξης ήταν σε θέση να κατανοήσουν την έννοια του *αναπόφευκτου* (inevitability) του θανάτου (Smilansky, 1987). Και σε άλλες έρευνες (Childers & Whimmer, 1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Kane, 1979, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. White, et al., 1978, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker,

1987) έχει φανεί πως τα παιδιά αυτής της ηλικίας πιστεύουν πως ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και καθολικός.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω ευρήματα, η Nagy (1948, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987), είχε προτείνει ότι για τα παιδιά ηλικίας 6-8 ετών ο θάνατος προσωποποιείται, ως ο «χάρος» ή «σκελετός» ή «άγγελος», και ότι είναι οριστικός αλλά όχι αναπόφευκτος. Τα αποτελέσματα αυτά αμφισβητήθηκαν, καθώς η έρευνα της Nagy έγινε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν ο «χάρος» ήταν μια ρεαλιστική απειλή (Stambrook & Parker, 1987). Επίσης, ο Kastenbaum (1967) βρήκε ότι η πλειοψηφία των παιδιών ηλικίας 6 και 7 ετών αμφιβάλλουν για το εάν οι γονείς τους ή οι ίδιοι πεθάνουν κάποια μέρα.

Σε μια έρευνα των Lazar & Torney-Purta (1991), παιδιά ηλικίας 6-7 ετών έδωσαν συνεντεύξεις 2 φορές, οι οποίες απείχαν χρονικά 7 μήνες. Οι απαντήσεις των παιδιών έδειξαν ότι λιγότερα από τα μισά παιδιά ήταν σε θέση να ορίσουν τις αιτίες ενός ανθρώπινου θανάτου. Επίσης, οι βαθμολογίες των παιδιών όσον αφορά στην παύση (οριστικότητα) του θανάτου και στο αναπόφευκτο του θανάτου βελτιώθηκαν σημαντικά μετά τους 7 μήνες. Λίγο παραπάνω από τα μισά παιδιά κατανοούσαν το αναπόφευκτο του θανάτου στην πρώτη συνέντευξη, ενώ τη δεύτερη φορά όλα τα παιδιά κατανοούσαν αυτή την έννοια. Το 70% των παιδιών κατανοούσαν την έννοια του μη αναστρέψιμου ήδη από την πρώτη συνέντευξη. Δεν σημειώθηκε βελτίωση στις απαντήσεις των παιδιών στη δεύτερη συνέντευξη ως προς την έννοια του μη αναστρέψιμου. Το πρόβλημα σε αυτή την έρευνα είναι ότι τα παιδιά είναι πιθανό να ρώτησαν τους γονείς τους για τις απαντήσεις των ερωτήσεων της έρευνας και έτσι να παρουσίασαν βελτίωση στις απαντήσεις της δεύτερης συνέντευξης. Το γεγονός ότι λιγότερα από τα μισά παιδιά επιτυγχάνουν μια ώριμη κατανόηση και των 4 υποεννοιών του θανάτου δείχνει ότι τα περισσότερα παιδιά δε θα κατακτήσουν μια ώριμη αντίληψη της έννοιας του θανάτου πριν από την ηλικία των 10 ετών.

Οι Mahon, Goldberg και Washington (1999), σε μια έρευνά τους με 22 παιδιά από το Ισραήλ ηλικίας 5-12 ετών, βρήκαν πως κάποια παιδιά ακόμα και στην ηλικία των 6 ετών είχαν ακριβή αντίληψη της έννοιας του θανάτου. Επίσης, η έρευνα αυτή έδειξε ότι το αναπτυξιακό επίπεδο των παιδιών δεν είναι σημαντικός προβλεπτικός παράγοντας. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν πως δεν είναι απαραίτητη η κατάκτηση της συγκεκριμένης σκέψης για την κατανόηση των πτυχών του θανάτου (Speece & Brent, 1996, όπ. αναφ. στο Mahon, et al., 1999). Αυτό εγείρει ερωτήματα ως προς το αν οι

έννοιες της αναπτυξιακής θεωρίας του Piaget είναι πραγματικά απαιτούμενες για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου (Mahon, et al., 1999).

Επιπρόσθετα, οι Lansdown & Benjamin (1985) σε μια έρευνά τους με 105 παιδιά ηλικίας 5-9 ετών βρήκαν πως 60% των 5χρονων, 70% των 6χρονων, 66% των 7χρονων παιδιών και σχεδόν 100% των παιδιών 8 με 9 ετών κατανοούν την έννοια του θανάτου.

Φαίνεται ότι παρά το γεγονός ότι τα παιδιά έχουν περιορισμένη άμεση εμπειρία με το θάνατο, ενσωματώνουν ιδέες και εμπειρίες από το περιβάλλον τους, και με αυτόν τον τρόπο, αναπτύσσουν την κατανόησή τους για τις υποέννοιες του θανάτου (Lazar & Torney-Purta, 1991). Ο καλύτερος τρόπος για να μετρήσουμε την κατανόηση του θανάτου είναι να κάνουμε άμεσες ερωτήσεις στα παιδιά, ώστε να εξάγουμε άμεσα πληροφορίες. Παρά το γεγονός ότι πολλοί ενήλικές είναι διστακτικοί στο να προσεγγίσουν το θέμα αυτό με τα παιδιά τους, τα περισσότερα παιδιά σκέφτονται το θάνατο, και σταδιακά αναπτύσσουν την αντίληψή τους για τις υποέννοιες του, αφομοιώνοντας τα εισερχόμενα από το περιβάλλον ερεθίσματα.

1.3.5 Κατά το 8ο έτος

Όλα τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα της Smilansky (1987) παρουσίασαν ανάπτυξη στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου ανάμεσα στην Πρώτη και στη Δευτέρα τάξη του δημοτικού. Πάνω από το 90% των παιδιών μπορούσαν να αντιληφθούν σωστά την οριστικότητα του θανάτου, την μη αναστρεψιμότητά του και την έννοια των γηρατειών, αναφορικά με τον ανθρώπινο θάνατο.

Παρατηρήθηκε μεγάλη πρόοδος ως προς την κατανόηση της αιτιότητας του θανάτου. Παρόλο που ακόμη και τα μικρότερα παιδιά ήταν σε θέση να δώσουν τουλάχιστον μία σωστή αιτία θανάτου, τους ήταν δύσκολο να κατανοήσουν τα γηρατειά ως μια αιτία, όπως την αρρώστια ή τον πόλεμο. Περίπου το 1/3 των μαθητών της Δευτέρας τάξης του δημοτικού που συμμετείχαν σε αυτή την έρευνα έδιναν τα γηρατειά ως μια αιτία, συγκρινόμενη με μόλις το 7% των μαθητών της Πρώτης τάξης του δημοτικού.

Από τη Δευτέρα τάξη και μετά, τα παιδιά αρχίζουν να δίνουν βιολογικές εξηγήσεις για το θάνατο, ιδιαίτερα για την οριστικότητά, π.χ. «ένας νεκρός δεν

μπορεί να δει επειδή τα μάτια του δεν λειτουργούν πια», ή «είναι νεκρός επειδή σταμάτησε η καρδιά του». Τέτοιες αιτιολογήσεις δίνονταν πολύ συχνά από τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου.

1.3.6 Κατά το 9ο έτος

Από τη Δευτέρα τάξη και μετά, τα περισσότερα παιδιά έχουν μια σωστή κατανόηση της έννοιας του θανάτου και παρατηρείται μια μικρή πρόοδος μεταξύ δευτέρας και τετάρτης τάξης. Είναι ασφαλές να πούμε ότι μεταξύ τρίτης και τετάρτης τάξης τα περισσότερα παιδιά κατανοούν το φαινόμενο του θανάτου, με εξαίρεση στην έννοια της αιτιότητας, την οποία συνεχίζουν να κατανοούν μερικώς (Smilasky, 1987). Σύμφωνα με τους Lansdown και Benjamin (1984) σχεδόν όλα τα παιδιά έχουν κατανοήσει τις διάφορες πτυχές του θανάτου μέχρι την ηλικία των 8-9 ετών.

1.3.7 Μετά το 9ο έτος

Η μεγαλύτερη διαφορά μεταξύ των παιδιών ηλικίας 6-8 ετών και των μεγαλύτερων παιδιών είναι ότι τα μεγαλύτερα παιδιά βλέπουν το θάνατο ως μια εσωτερική βιολογική διαδικασία η οποία υπάγεται στους φυσικούς νόμους (Anthony, 1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Melear, 1973, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987). Αυτή η άποψη ταιριάζει και με την αντίληψη των παιδιών για την αρρώστια: Μεταξύ 7-11 ετών, τα παιδιά μετακινούνται από την άποψή τους ότι η αρρώστια προκαλείται από εξωτερικούς παράγοντες στην άποψη ότι η αρρώστια είναι το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής δυσλειτουργίας (Bibace & Walsh, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987). Επίσης, τα παιδιά ηλικίας 9-12 ετών δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον στις τελετές που σχετίζονται με το θάνατο, όπως για το τι συμβαίνει στα νοσοκομεία, στις κηδείες και στα νεκροταφεία (Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987).

Παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες έρευνες δείχνουν ότι τα παιδιά ηλικίας 9 ετών και πάνω πιστεύουν πως ο θάνατος είναι οριστικός και καθολικός (Anthony, 1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Kane, 1979, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Koocher, 1973, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987.

Lonetto, 1980, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. Melear, 1973, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987), υπάρχουν έρευνες που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ως προς αυτή την άποψη των παιδιών για το οριστικό του θανάτου (Childers & Wimmer, 1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. McIntire, Angle, & Struempfer, 1972, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987. White, et al., 1978, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987). Για παράδειγμα, οι Childers & Whimmer (1971, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) και οι White, Elsom, & Prawat (1978, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) βρήκαν πως η πλειοψηφία των παιδιών ηλικίας 9-10 ετών αναγνώριζαν την καθολικότητα του θανάτου, αλλά σχεδόν τα μισά παιδιά αποτύγχαναν να αναγνωρίσουν το γεγονός ότι ο θάνατος είναι οριστικός. Αυτή η διαφοροποίηση φαίνεται και στις έρευνες των Kane (1979, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) και McIntire et al., (1972, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987). Ενώ η Kane (1979, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) βρήκε πως η πίστη ότι ο θάνατος είναι μια οριστική και ολοκληρωτική παύση είναι συχρή στα παιδιά ηλικίας 6 ετών και σταθερά εμφανής έως και την ηλικία των 8 ετών, οι McIntire et al. (1972, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) ανέφεραν πως στο δείγμα τους, μόνο το 20% των παιδιών ηλικίας 13 έως 16 ετών αποδέχονταν το θάνατο ως μια πλήρη διακοπή των βιολογικών λειτουργιών.

1.4 Σειρά κατάκτησης των υποεννοιών του θανάτου

Παρά το γεγονός ότι οι περισσότερες έρευνες συμφωνούν για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν τις υποέννοιες του θανάτου, είναι επίσης συχνό να παρατηρούνται διαφορές συγκρίνοντας τα αποτελέσματα των διαφόρων ερευνών σχετικά με τη σειρά κατάκτησης των υποεννοιών του θανάτου. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο διαφορετικό δείγμα κάθε έρευνας αλλά και στις διαφορετικές μεθόδους (Spence & Brent, 1984). Οι Spence & Brent (1992) βρήκαν πως η καθολικότητα κατανοείται πριν από το μη αναστρέψιμο ή την παύση και πως το μη αναστρέψιμο και η παύση κατανοούνται περίπου την ίδια περίοδο. Παρομοίως, οι Hoffman & Strauss (1985) βρήκαν πως η καθολικότητα κατανοείται πρώτα, και μετά ακολουθούν η παύση, το μη αναστρέψιμο, και η αιτιότητα (Lazar & Torney-Purta, 1991).

Τα δεδομένα της Smilansky (1987) από την έρευνά της με τα παιδιά στο Ισραήλ δείχνουν πως πρώτα κατανοείται το μη αναστρέψιμο, έπειτα η παύση, μετά το

μη αναπόφευκτο και τέλος η αιτιότητα του θανάτου. Τα ευρήματα των Orbach et al. (1987) ,δηλώνουν πως η σειρά κατάκτησης των υποενοιών του θανάτου είναι η εξής: μη αναστρέψιμο, μη αναπόφευκτο, παύση και αιτιότητα. Στην έρευνα της Andrikopoulou (2004) φάνηκε πως οι έννοιες που γίνονται πιο εύκολα κατανοητές για τα παιδιά είναι η αιτιότητα, η καθολικότητα και το μη αναστρέψιμο. Η έννοια της οριστικότητας του θανάτου ήταν η πιο δύσκολη για τα παιδιά, ειδικά για συγκεκριμένες σωματικές και νοητικές λειτουργίες.

Παρομοίως, τα δεδομένα των Lazar & Torney-Purta (1991) δείχνουν ότι τα παιδιά κατανοούν πρώτα τις έννοιες του μη αναστρέψιμου και του αναπόφευκτου και η ανάπτυξή τους φαίνεται να είναι ανεξάρτητη η μία από την άλλη. Παρ' όλα αυτά μία από αυτές τις υποέννοιες πρέπει να έχει γίνει κατανοητή πριν το παιδί κατανοήσει τις υποέννοιες της οριστικότητας και της αιτιότητας. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τη διάκριση που κάνει ο Vygotsky ανάμεσα στις αυθόρμητες και τις επιστημονικές αντιλήψεις. Σύμφωνα με το Vygotsky, η καθολικότητα και το μη αναστρέψιμο βασίζονται σε καθημερινές εμπειρίες, ενώ η οριστικότητα και η αιτιότητα κατακτώνται μέσω εκπαίδευσης.

Σε μία άλλη έρευνα (Cuddy-Casey, Orvaschel, & Sellers, 1997) φαίνεται πως τα παιδιά κατανοούν την καθολικότητα και την αιτιότητα πριν κατανοήσουν το μη αναστρέψιμο και την παύση. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτής της έρευνας, η καθολικότητα και η αιτιότητα βασίζονται στην ανάπτυξη με την πάροδο του χρόνου, καθώς τα παιδιά σταδιακά κατανοούν ότι όλα τα πράγματα πεθαίνουν και επομένως πως και τα ίδια θα πεθάνουν. Αυτές οι δύο έννοιες φαίνεται να είναι λιγότερο αφηρημένες από το μη αναστρέψιμο και την παύση και για το λόγο αυτό, μπορούν ενδεχομένως να κατακτηθούν μέσω παρατήρησης και εκπαίδευσης.

1.5 Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα ζώα

Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά έχει μελετηθεί και αναφορικά με το θάνατο των ζώων.

Οι Orbach, et al., (1985) πραγματοποίησαν μια έρευνα με παιδιά τριών ηλικιακών ομάδων (6-7, 8-9, 10-11) τα οποία χωρίστηκαν ανάλογα με το εάν είχαν χαμηλό ή υψηλό επίπεδο άγχους και ανάλογα με το εάν είχαν χαμηλές ή υψηλές γνωστικές ικανότητες. Τα παιδιά απάντησαν σε 2 ερωτηματολόγια, ένα για το θάνατο

στους ανθρώπους και ένα για το θάνατο στα ζώα. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως η κατανόηση της έννοιας του θανάτου είναι πιο εύκολη στους ανθρώπους παρά στα ζώα. Μία πρώτη πιθανή εξήγηση που δόθηκε από τους ερευνητές είναι ότι τα παιδιά έχουν ενδεχομένως την εμπειρία θανάτου ενός κατοικίδιου ζώου και όχι την εμπειρία θανάτου ενός κοντινού τους ενήλικα. Για το λόγο αυτό, εγείρουν περισσότερες άμυνες απέναντι στο θάνατο των ζώων, με τα οποία είναι συναισθηματικά δεμένα, παρά απέναντι γενικά στον ανθρώπινο θάνατο. Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι η ζωή και ο θάνατος είναι οι δύο πλευρές της βιολογικής διαδικασίας που αρχίζει με τη γέννηση και τελειώνει με το θάνατο. Αυτή η βιολογική διαδικασία είναι ίδια για όλα τα έμβια όντα. Έτσι, εφόσον τα παιδιά κατανοούν το θάνατο στο παράδειγμα των ανθρώπων, είναι πιθανό να μπορούν να γενικεύσουν αυτή την κατανόηση και στα ζώα και τα φυτά. Σε μια έρευνα η Smilansky (1981, όπ. αναφ. στο Orbach et al., 1985) είχε καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα. Αντιθέτως, οι Smilansky & Weissman (1978, όπ. αναφ. στο Orbach et al., 1985) σε μια μελέτη τους με ορφανά και μη παιδιά βρήκαν πως η κατανόηση του θανάτου στα ζώα κατακτάται πιο νωρίς από ότι στους ανθρώπους. Μια πιθανή ερμηνεία που έδωσαν οι Orbach et al. (1985) για το παραπάνω εύρημα των Smilansky & Weissman είναι ότι αυτό αντανακλά ένα φαινόμενο που έλαβε χώρα κατά τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ το 1973. Λόγω της περιόδου του πολέμου, είναι πιθανό τα παιδιά να ανέπτυξαν άμυνες απέναντι στο άγχος θανάτου, συγχέοντας την έννοια του ανθρώπινου θανάτου.

Επίσης, η Smilansky (1987), στην έρευνα που προαναφέρθηκε, μελέτησε την κατανόηση του θανάτου συγκριτικά σε ανθρώπους και ζώα, και κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα. Πρωταρχικά, φαίνεται ότι τα παιδιά από όλες τις ηλικιακές ομάδες έχουν καλύτερο επίπεδο κατανόησης του μη αναστρέψιμου του θανάτου όταν αυτό σχετίζεται με το θάνατο στα ζώα παρά όταν σχετίζεται με το θάνατο στους ανθρώπους. Επιπλέον, το επίπεδο κατανόησης της έννοιας της οριστικότητας του θανάτου είναι παρόμοιο για τους ανθρώπους και για τα ζώα. Παράλληλα, τα παιδιά σχεδόν σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, φαίνεται να κατανοούν καλύτερα την αιτιότητα που σχετίζεται με τον ανθρώπινο θάνατο, παρά με το θάνατο στα ζώα. Όσον αφορά στην έννοια του αναπόφευκτου, φαίνεται ότι τα παιδιά όλων των ηλικιακών ομάδων δείχνουν να έχουν καλύτερη κατανόησή του στον άνθρωπο, παρά στα ζώα. Η έρευνα αποκαλύπτει ότι υπάρχει ένα μεγάλο κενό ως προς την κατανόηση της διαδικασίας των γηρατειών, καθώς είναι κατανοητή στους ανθρώπους, αλλά υπάρχει μια

ανεπαρκής κατανόηση της έννοιας αυτής για τα ζώα. Αυτό το κενό συρρικνώνεται καθώς το παιδί μεγαλώνει, αλλά μέχρι την τετάρτη τάξη είναι σημαντικό και εμφανές. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η διαφορά στην κατανόηση συμβαίνει καθώς η διαδικασία των γηρατειών είναι πολύ περισσότερο αντιληπτή στους ανθρώπους παρά στα ζώα, σε επίπεδο εμφάνισης, συμπεριφοράς, κλπ. Η κατανόηση της διαδικασίας των γηρατειών στα ζώα απαιτεί πιο σύνθετες νοητικές διαδικασίες, που ένα παιδί ηλικίας 10 ετών δεν έχει ακόμη κατακτήσει. Συνολικά, η κατανόηση του θανάτου στους ανθρώπους είναι καλύτερη από αυτήν του θανάτου στα ζώα. Αυτό συμβαίνει σε όλες τις ηλικιακές ομάδες και για τις περισσότερες από τις 5 υποέννοιες, με εξαίρεση την έννοια του μη αναστρέψιμου, που τα παιδιά την κατανοούν καλύτερα όταν σχετίζεται με το θάνατο στα ζώα, και την έννοια της οριστικότητας όπου η κατανόηση είναι περίπου η ίδια, τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα ζώα.

Στη συνέχεια, θα εξετασθεί η αντίληψη του θανάτου σε ζώα και σε ανθρώπους στις διάφορες ηλικίες.

Ξεκινώντας από την ηλικία των 3 έως 5 ετών, σε κάποιες μελέτες φαίνεται ότι η κατανόηση του θανάτου στα παιδιά επηρεάζεται από το είδος του αντικειμένου στο οποίο αναφέρεται ο θάνατος (Candy-Gibbs, Sharp, & Petrun, 1985, όπ. αναφ. στο Lazar & Purta, 1991. Richards & Siegler, 1984, όπ. αναφ. στο Lazar & Purta, 1991). Το παιδί μπορεί να χρησιμοποιεί διαφορετικές διαδικασίες και δομές ανάλογα με το αν πρόκειται για τον ανθρώπινο θάνατο ή για το θάνατο στα ζώα (Gelman & Spelke, 1981, όπ. αναφ. στο Lazar & Purta, 1991). Οι Orbach, Talmon, Kedem, και Har-Even (1987, όπ. αναφ. στο Lazar & Purta, 1991) βρήκαν διαφορετικά μοντέλα ανάπτυξης των πέντε υποενοιών του θανάτου ανάλογα με το αν το αντικείμενο του θανάτου ήταν οι άνθρωποι ή τα ζώα. Στην έρευνά της η Smilansky (1987) βρήκε ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας κατανοούν λιγότερο το θάνατο στα ζώα, ακόμα και όταν αυτό συμβαίνει στο κατοικίδιό τους. Αυτό έχει σημαντικές συνέπειες στις εξηγήσεις που δίνουν τα παιδιά αυτής της ηλικίας.

Η Smilansky (1987) υποστηρίζει ότι στην προσχολική ηλικία, υπάρχει ακόμη μια διαφορά ως προς την κατανόηση του θανάτου σε ανθρώπους και σε ζώα, με τον ανθρώπινο θάνατο να κατανοείται καλύτερα. Στην πρώτη Δημοτικού, το χάσμα ως την κατανόηση του ανθρώπινου θανάτου σε σχέση με το θάνατο στα ζώα στενεύει. Παρόλα αυτά, είναι ακόμη δύσκολο για τα παιδιά να γενικεύσουν τόσο την αντίληψη που έχουν για το θάνατο και το αναπόφευκτο του θανάτου ώστε να συμπεριλάβουν και τα ζώα. Το 25% των παιδιών αυτής της ηλικιακής ομάδας απάντησαν αυθόρμητα

στην ερώτηση «Ποιος πεθαίνει;» ότι «όλοι οι άνθρωποι και τα ζώα» (Smilansky, 1987). Η επέκταση στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου, ώστε να περιλαμβάνει και το θάνατο στα ζώα, ιδιαίτερα για τις έννοιες των γηρατειών και του αναπόφευκτου του θανάτου, είναι δύσκολη και για τις δύο ομάδες, στις οποίες χωρίστηκε το δείγμα στην έρευνα της Smilansky (παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου και παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου). Ωστόσο, το 77% των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου σημείωσαν υψηλή βαθμολογία στην έννοια των γηρατειών και το 66% στην έννοια του αναπόφευκτου. Μόνο, όμως, το 22% των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου σημείωσαν υψηλή βαθμολογία στην έννοια των γηρατειών και αντίστοιχα το 40% στην έννοια του αναπόφευκτου. Επιπλέον, πολλά παιδιά από αυτή την ομάδα δεν μπορούσαν να κατανοήσουν καθόλου αυτές τις δύο έννοιες. Έτσι, παρατηρείται ένα χάσμα μεταξύ των παιδιών των δύο αυτών ομάδων σχετικά με το θάνατο στα ζώα.

Οι Lazar & Torney-Purta (1991) στην έρευνά τους βρήκαν πως 3 από τις 4 υποέννοιες του θανάτου κατανοούνται καλύτερα από τα παιδιά ηλικίας 6-7 ετών, όταν πρόκειται για τον ανθρώπινο θάνατο σε σχέση με το θάνατο στα ζώα. Οι ερευνητές είχαν υποθέσει ότι το παιδί ξεκινά να κατανοεί την έννοια του θανάτου στα ζώα και έπειτα τη γενικεύει και στους ανθρώπους. Τα ευρήματά τους όμως φαίνεται να υποστηρίζουν το αντίθετο, με εξαίρεση την έννοια της παύσης όπου κατανοείται καλύτερα στα ζώα παρά στους ανθρώπους. Για παράδειγμα, όταν ένα παιδί δει ένα νεκρό πουλί στο δρόμο, μαθαίνει ότι αυτό δεν κινείται, ενώ λίγα παιδιά έχουν δει νεκρό άνθρωπο. Αυτό το εύρημα συμφωνεί και με τους McIntire et al., (1972, όπ. αναφ. στο Lazar & Torney-Purta, 1991) οι οποίοι βρήκαν πως τα παιδιά έδωσαν περισσότερο ρεαλιστικές απαντήσεις για το νεκρό σώμα ενός ζώου, παρά για το νεκρό σώμα ενός ανθρώπου. Συνεχίζοντας με τα ευρήματα των Lazar & Torney-Purta (1991), φαίνεται πως τα παιδιά κατανοούσαν καλύτερα την αιτιότητα του θανάτου στους ανθρώπους παρά στα ζώα. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές, όσον αφορά στην έννοια των γηρατειών, αναφέρουν πως είναι πιο εύκολο για τα παιδιά να την αναγνωρίσουν στους ανθρώπους παρά στα ζώα, καθώς οι ρυτίδες για παράδειγμα είναι πιο εμφανείς στους ανθρώπους παρά στα ζώα.

Όσον αφορά στην έρευνα της Smilansky (1987), τα παιδιά στη Δευτέρα Δημοτικού, παρουσίασαν μεγαλύτερη πρόοδο στην κατανόηση του ανθρώπινου

θανάτου παρά του θανάτου στα ζώα. Επίσης, οι έννοιες των γηρατειών και του αναπόφευκτου του θανάτου παραμένουν πιο κατανοητές όταν αναφέρονται στον ανθρώπινο θάνατο. Στην Τρίτη και Τετάρτη Δημοτικού, ένας μικρός αριθμός παιδιών αυτής της ηλικίας δεν μπορεί να κατανοήσει πλήρως την έννοια του θανάτου στα ζώα.

Επιπρόσθετα, οι Εργαζάκη και Ζόγκζας (1999) πραγματοποίησαν μια έρευνα στον Ελλαδικό χώρο με παιδιά Τρίτης και Έκτης Τάξης Δημοτικού (37 και 40 μαθητές αντίστοιχα), προκειμένου να εξετάσουν πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια της ζωής. Πρωταρχικό κριτήριο για όλα τα παιδιά, προκειμένου να εντάξουν τα ζώα στα έμβια όντα, αποτέλεσε η κίνηση, ενώ ακολούθησαν στοιχεία συμπεριφοράς και συγκεκριμένες βιολογικές λειτουργίες, όπως η θρέψη, η αναπνοή, η αναπαραγωγή και οι αισθήσεις, των οποίων η συχνότητα εμφανίζεται αυξημένη στη ΣΤ΄ τάξη, όπου οι μαθητές τείνουν να αποκτήσουν μια επιστημονικότερη θεώρηση της έννοιας της ζωής. Επίσης, αυξημένη στη ΣΤ΄ τάξη είναι η αναφορά σε στοιχεία εσωτερικής οργάνωσης (π.χ. καρδιά, μυαλό) σε ποσοστό 22,5% έναντι 5,4% για την Γ΄ τάξη. Για τον άνθρωπο είναι πολύ συνήθης η αναφορά σε ανώτερες εγκεφαλικές λειτουργίες (ομιλία, σκέψη) και συναισθήματα από τους μαθητές και των δύο τάξεων.

1.6 Ο ρόλος του περιβάλλοντος στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου

Ένας σημαντικός παράγοντας για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου από το παιδί, σύμφωνα με τους Kastenbaum και Mitchell, είναι η επίδραση που ασκεί η κοινωνία αλλά και το περιβάλλον στο οποίο το παιδί ζει και μεγαλώνει. Σύμφωνα με τους Harris & Koenig (2006), στους τομείς που τα παιδιά δεν μπορούν με βάση τα δικά τους βιώματα να παρατηρήσουν και να καταλήξουν στα δικά τους συμπεράσματα, εμπιστεύονται τις μαρτυρίες του περιβάλλοντός τους. Ένας τέτοιος τομέας είναι και το ζήτημα του θανάτου. Έτσι, το περιβάλλον των παιδιών είναι πιθανό να επηρεάσει την κατανόηση του θανάτου, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του.

1.6.1. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις

Οι Bering et al., (2005) μελέτησαν το πώς επηρεάζουν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των προσώπων του περιβάλλοντος των παιδιών τις μεταθανάτιες

πεποιθήσεις τους. Οι ερευνητές έκαναν μια σύγκριση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων παιδιών που φοιτούσαν σε καθολικά και κοσμικά σχολεία στην Ισπανία. Στην έρευνα συμμετείχαν παιδιά ηλικίας 4 ετών και 10 μηνών έως 12 ετών και 9 μηνών. Τα παιδιά που συμμετείχαν παρακολούθησαν ένα κουκλοθέατρο με μαριονέτες, στο οποίο ένας αλιγάτορας έφαγε ένα ποντίκι. Στη συνέχεια, οι ερευνητές έκαναν ερωτήσεις στα παιδιά για τις βιολογικές και ψυχολογικές λειτουργίες του νεκρού ποντικού. Τα ευρήματά τους έδειξαν ότι τα παιδιά από τα θρησκευτικά σχολεία έκαναν συχνότερες αναφορές στη μετά θάνατον συνέχεια, εύρημα που παραπέμπει στο ρόλο των κοινωνικο-πολιτισμικών επιρροών. Παρ' όλα αυτά, με την αύξηση της ηλικίας, οι αναφορές αυτές μειώνονταν, ανεξάρτητα από τον τύπο του σχολείου. Επίσης, όλα τα παιδιά είχαν την τάση να προσδίδουν συχνότερα συνέχεια στα συναισθήματα, τις επιθυμίες και σε άλλες νοητικές καταστάσεις, παρά στις βιολογικές, ψυχοβιολογικές και αντιληπτικές λειτουργίες. Ο Bejing, ερμηνεύοντας τα ευρήματα αυτά, υποστηρίζει ότι η θρησκευτική διδασκαλία έρχεται να εμπλουτίσει την προϋπάρχουσα γνωστική προδιάθεση. Επίσης, τονίζει ότι τα παιδιά στα θρησκευτικά σχολεία αντιμετωπίζουν μια σύγκρουση, και επομένως ένα διαχωρισμό, ανάμεσα στη βιολογία και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Έτσι, τα παιδιά θα υιοθετήσουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του περιβάλλοντος, καθώς αυτές θα τους μεταδίδονται από ενήλικες με κύρος. Σύμφωνα με τον Boyatzis (2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013), οι ιδέες του κοινωνικού-πολιτισμικού περιβάλλοντος για τη μετά θάνατον ζωή μεταβιβάζονται στα παιδιά κυρίως στο πλαίσιο της οικογένειας. Ωστόσο, ο διαχωρισμός ανάμεσα στη βιολογία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ενδεχομένως να οδηγήσει και στη συνύπαρξη βιολογικής και θρησκευτικής προσέγγισης του θανάτου, όπως έχουν υποστηρίξει ο Harris και οι συνεργάτες του (2005).

Οι McIntire et al., (1972, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) σε μια έρευνά τους με παιδιά ρωμαιοκαθολικών, προτεσταντών και εβραίων, βρήκαν πως παρόλο που τα παιδιά των 7 ετών ήταν πολύ πιθανό να αποδεχτούν το θάνατο ως την πλήρη παύση, υπήρχε μια τάση η αποδοχή αυτή να μειώνεται με την πάροδο της ηλικίας. Η μείωση της αποδοχής του θανάτου ως ολοκληρωτικής παύσης συνδεόταν άμεσα με την αυξανόμενη πεποίθηση στη μετά θάνατο πνευματική συνέχεια. Έτσι, οι ερευνητές απέδωσαν τη μείωση στην αποδοχή του θανάτου ως παύσης στην άρνηση λόγω του άγχους του θανάτου, ή εναλλακτικά στο ρόλο των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ο ρόλος των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως προς την πίστη στη μετά

θάνατον συνέχεια φαίνεται και μέσα από τον τρόπο που τα παιδιά περιέγραφαν το θάνατο στη συγκεκριμένη έρευνα.

Ο Boyatzis (2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) εξέτασε την επίδραση που ασκούν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων στην ανάπτυξη της έννοιας της ψυχής. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν παιδιά προσχολικής ηλικίας, τα οποία χωρίστηκαν σε δύο ομάδες: παιδιά με γονείς θρησκευόμενους στην πρώτη ομάδα και παιδιά αγνωστικιστών ή άθεων στη δεύτερη. Τα παιδιά και των δύο ομάδων είδαν εικόνες που απεικόνιζαν άψυχα αντικείμενα, φυτά, ζώα και ανθρώπους και κλήθηκαν να απαντήσουν εάν αυτά που έβλεπαν είχαν ψυχή ή όχι. Κανένα παιδί της πρώτης ομάδας δεν απέδωσε ψυχή στα άψυχα αντικείμενα, στα ζώα ή τα φυτά. Αντίθετα, το 20% των παιδιών της δεύτερης ομάδας απέδωσε ψυχή στα άψυχα πράγματα, το 40% στα φυτά και το 45% στα ζώα. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν το σημαντικό ρόλο των πεποιθήσεων του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη των μεταφυσικών εννοιών από τα παιδιά.

1.6.2. Οι προσωπικές εμπειρίες

Σχετικά με την *εμπειρία θανάτου* και το πώς αυτή επηρεάζει την κατανόηση του θανάτου στα παιδιά, η Andrikoroulou(2004) βρήκε πως δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε επαρκής για την κατανόηση του θανάτου, εύρημα το οποίο έχει διαπιστωθεί και σε προηγούμενες έρευνες (Jenkins & Cavanaugh, 1985, όπ. αναφ. στο Andrikoroulou, 2004. Reilly, et al., 1983. Mahon, et al., 1999). Συγκεκριμένα, τα περισσότερα παιδιά της έρευνας είχαν κατακτήσει μια πιο ώριμη αντίληψη του θανάτου από τα δυο παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα και είχαν βιώσει την εμπειρία θανάτου (θάνατος ενός παππού).

Επίσης, στην έρευνα των Reilly et al (1983) φάνηκε πως η απώλεια ενός σημαντικού προσώπου για τα παιδιά ηλικίας 5-6 ετών τα οδηγεί στο να μιλούν με πιο ρεαλιστικές πληροφορίες για το θάνατο σε σύγκριση με τα παιδιά χωρίς εμπειρία θανάτου. Ο Reilly και οι συνεργάτες του υποστήριξαν πως η εμπειρία θανάτου δεν είναι ούτε επαρκής ούτε απαραίτητη για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου, αλλά παίζει συμπληρωματικό ρόλο ως προς την γνώση του παιδιού για το θάνατο. Παράλληλα, οι Cotton & Range (1990) σε μια μελέτη τους με 42 παιδιά ηλικίας 6-12 ετών, βρήκαν πως η προηγούμενη εμπειρία θανάτου συσχετίζεται αρνητικά με την

ακριβή αντίληψη για την έννοια του θανάτου, και ειδικότερα με τις υποέννοιες της αιτιότητας και του αναπόφευκτου. Οι ερευνητές αιτιολόγησαν αυτό το εύρημα υποστηρίζοντας πως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή ενδεχομένως συμβάλουν στην έλλειψη κατανόησης για τις αιτίες του θανάτου ή το αναπόφευκτο του θανάτου. Έτσι, τα παιδιά που έδωσαν απαντήσεις θρησκευτικού τύπου (π.χ. ο παππούς πήγε να βρει τον Ιησού) έτειναν να βαθμολογούνται με χαμηλότερο σκορ στις υποέννοιες του θανάτου.

Στον αντίποδα αυτών των αποτελεσμάτων υπήρξαν άλλοι ερευνητές που τα ευρήματά τους δείχνουν πως η εμπειρία θανάτου επηρεάζει την αντίληψη της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. Πρωταρχικά, η Kane (1979, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) χώρισε τα παιδιά του δείγματός της, ηλικίας 3-12 ετών, σε παιδιά με εμπειρία θανάτου και σε παιδιά χωρίς εμπειρία. Έτσι, βρήκε πως τα παιδιά με εμπειρία ηλικίας 3-6 ετών είχαν μια πιο ώριμη αντίληψη για το θάνατο σε σχέση με τους συνομηλίκους τους που δεν είχαν βιώσει εμπειρία θανάτου. Η Kane βρήκε επίσης ότι η εμπειρία θανάτου δεν επηρέασε την αντίληψη του θανάτου στις ηλικιακές ομάδες των 7-9 ετών και 10-12 ετών στο δείγμα της έρευνάς της. Και οι Gartley & Bernasconi (1967, όπ. αναφ. στο Stambrook & Parker, 1987) παρατήρησαν πως τα παιδιά που βίωσαν την απώλεια κάποιου μέλους της οικογένειάς τους είχαν πιο ώριμες αντιλήψεις για το θάνατο. Η Anna Freud (1953), βρήκε ότι παιδιά που ζούσαν στο Λονδίνο κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, μπορούσαν από την ηλικία ακόμη των 2 ή 3 ετών να κατανοήσουν συγκεκριμένες έννοιες του θανάτου, όπως την αιτιότητα και το μη αναστρέψιμο του θανάτου. Επίσης, οι Schonfeld & Smilansky (1989, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000) διαπίστωσαν ότι τα παιδιά από το Ισραήλ σημείωσαν υψηλότερη βαθμολογία από τα παιδιά από την Αμερική στις κλίμακες των εννοιών του μη αναστρέψιμου και της οριστικότητας, καθώς και στη συνολική έννοια του θανάτου. Σύμφωνα με τους ερευνητές, η διαφορά εξηγείται από την εμπειρία των παιδιών από το Ισραήλ με τον πόλεμο και την τρομοκρατία.

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα παιδιά στην έρευνα της Andrikoroulou ήταν ενήμερα και μπορούσαν να περιγράψουν τις παραδόσεις που σχετίζονται με το θάνατο και που ακολουθούνται στην Ελλάδα. Παρόλο που δε ρωτήθηκαν, τα περισσότερα παιδιά έδωσαν λεπτομέρειες για το τυπικό των κηδειών. Σε μια έρευνα των Alexander και Alexander (1965) για τη συμπεριφορά που έχουν απέναντι στο θάνατο παιδιά από θρησκευόμενες οικογένειες, φαίνεται ότι τα παιδιά

μπορούν να βοηθηθούν και να κατανοήσουν πιο εύκολα την έννοια του θανάτου με το να συμμετέχουν στα έθιμα και τις τελετές της κηδείας.

Σε μια διαπολιτισμική έρευνα των Schonfeld & Smilansky (1989, όπ. αναφ. στο Mahon et al., 1999) με παιδιά από το Ισραήλ και τις Η.Π.Α., αξιολογήθηκε η κατανόηση των παιδιών ως προς το μη αναστρέψιμο, την οριστικότητα, την αιτιότητα, το αναπόφευκτο και τα γηρατειά. Τα παιδιά από το Ισραήλ πέτυχαν υψηλότερη βαθμολογία από τα παιδιά από την Αμερική ως προς το μη αναστρέψιμο και την οριστικότητα, αλλά και στη συνολική έννοια του θανάτου. Το εύρημα αυτό ερμηνεύτηκε με βάση την εμπειρία των παιδιών από τον πόλεμο και την τρομοκρατία που επικρατούν στην περιοχή.

Σε μια άλλη έρευνα των Smilansky & Knaani μελετήθηκε η έννοια του θανάτου σε παιδιά ηλικίας 4 και 5 ετών από το Ισραήλ. Τα υποκείμενα της έρευνας χωρίστηκαν σε δυο ομάδες με βάση τον τόπο διαμονής τους: κάποια ζούσαν στην αεροπορική βάση και κάποια στην πόλη. Η έρευνα έδειξε πως τα παιδιά που ζούσαν στην αεροπορική βάση είχαν μια καλύτερη αντίληψη του θανάτου σε σχέση με τα παιδιά της πόλης. Οι ερευνητές υπέθεσαν πως το περιβάλλον στην αεροπορική βάση ευνοούσε την έκθεση σε ρεαλιστικές εμπειρίες θανάτου σε σύγκριση με την πόλη.

1.6.3. Το μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας

Η Smilansky (1987) στην έρευνά της με παιδιά που προέρχονταν από *οικογένειες υψηλού και χαμηλού μορφωτικού επιπέδου*, βρήκε ότι στην ηλικία των 3-5 ετών, όσο πιο υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης έχουν οι γονείς του παιδιού, τόσο καλύτερα και νωρίτερα κατανοούν τα παιδιά την έννοια του θανάτου. Βρήκε επίσης ότι τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου έδειχναν μια καλύτερη κατανόηση του θανάτου, τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα. Τα παιδιά και των δύο ομάδων επιπέδου μόρφωσης των γονιών παρουσίαζαν δυσκολίες στην κατανόηση της υποέννοιας των γηρατειών και της σχέσης μεταξύ γηρατειών και θανάτου. Το 85% των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου μπορούσαν να κατανοήσουν την έννοια του μη αναστρέψιμου (irreversibility) του θανάτου. Αντίθετα, η πλειονότητα των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου απάντησαν ότι ένας πεθαμένος μπορεί να ξαναγίνει ζωντανός. Γενικότερα, τα παιδιά που

προέρχονταν από οικογένειες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου έδιναν περισσότερο ανεπαρκείς ή λανθασμένες απαντήσεις ή δεν μπορούσαν να απαντήσουν καθόλου στις ερωτήσεις. Όσον αφορά στην προσχολική ηλικία, περίπου το 1/3 των παιδιών από οικογένειες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο μπορούσαν να κατανοήσουν καλύτερα τη διαδικασία των γηρατειών στα ζώα σε σχέση με τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου.

Στην Πρώτη Δημοτικού, οι περισσότεροι μαθητές από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου έχουν μια εξ ακοής αντίληψη για το θάνατο κυρίως όσον αφορά τον ανθρώπινο θάνατο. Η πλειονότητα των παιδιών (88%) που συμμετείχαν στην έρευνα πέτυχαν υψηλή βαθμολογία. Παράλληλα, το 92% των παιδιών είχε μια πλήρη κατανόηση της έννοιας των γηρατειών. Τα παιδιά από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου παρουσίασαν πρόοδο στην κατανόηση των εννοιών της μεγάλης ηλικίας και του μη αναστρέψιμου. Δεν παρουσίασαν, όμως, αξιοσημείωτη πρόοδο στην κατανόηση της οριστικότητας και του αναπόφευκτου του θανάτου. Παρατηρήθηκαν διαφορές και στη συμπεριφορά των παιδιών των δύο ομάδων απέναντι στο γεγονός του θανάτου. Τα παιδιά που προέρχονταν από τη μία ομάδα, δηλαδή από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου μιλούσαν για το θάνατο με περισσότερη αυτοπεποίθηση, έδειχναν μεγαλύτερη προθυμία να μιλήσουν για αυτό το θέμα και έδιναν αυθόρμητα περισσότερες λεπτομέρειες από προσωπικές τους εμπειρίες. Τα παιδιά που προέρχονταν από την άλλη ομάδα, δηλαδή από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, ήταν πιο συγκρατημένα, απαντούσαν με λιγότερη αυτοπεποίθηση και μόνο λίγα από αυτά έδιναν δικά τους παραδείγματα ή προσωπικές τους εμπειρίες (Smilansky, 1987).

Στη Δευτέρα Δημοτικού, τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου και έχουν μια καλή κατανόηση της έννοιας του ανθρώπινου θανάτου παρουσιάζουν και πρόοδο ως προς την κατανόηση του θανάτου στα ζώα. Από την άλλη μεριά, τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου φαίνεται ακόμη να έχουν μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην κατανόηση του θανάτου στους ανθρώπους και στα ζώα. Αυτή η διαφορά δεν είναι η ίδια σε όλες τις υποέννοιες αλλά είναι αξιοσημείωτη στην αιτιότητα και τα γηρατεία. Αυτό δείχνει ότι τα παιδιά από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου δυσκολεύονται να αντιληφθούν και να κατανοήσουν το θάνατο ως ένα φαινόμενο που σχετίζεται με τη συνέχεια της ζωής γενικότερα και που προκύπτει από βιολογικές διαδικασίες, πέρα από κάθε άλλη αιτία. Από τη Δευτέρα τάξη του δημοτικού και μετά,

τα παιδιά αρχίζουν να δίνουν βιολογικές εξηγήσεις για το θάνατο, ιδιαίτερα για την οριστικότητα του, π.χ. «ένας νεκρός δεν μπορεί να δει επειδή τα μάτια του δεν λειτουργούν πια», ή «είναι νεκρός επειδή σταμάτησε η καρδιά του». Τέτοιες αιτιολογήσεις δίνονταν πολύ συχνά από τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου (Smilansky, 1987).

Το ζήτημα της πίστης προέκυψε από τις απαντήσεις ενός μικρού αριθμού παιδιών σε ερωτήσεις που σχετίζονταν με την αναστρεψιμότητα του θανάτου. Τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου διαφοροποιούνταν μεταξύ του γεγονότος και της πίστης, ενώ τα παιδιά που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου δεν διαφοροποιούνταν. Κάποια παιδιά από την πρώτη ομάδα στην ερώτηση «Μπορεί ένας νεκρός να ζωντανέψει ξανά;» απάντησαν «Όχι, αλλά κάποιοι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι νεκροί θα αναστηθούν όταν έρθει ο Μεσσίας». Ενώ, κάποια παιδιά από τη δεύτερη ομάδα απάντησαν στην ίδια ερώτηση με άμεση κατάφαση: «Ναι, οι νεκροί θα αναστηθούν όταν έρθει ο Μεσσίας και τότε θα έρθουν σπίτι και θα μπορούμε να τους μιλήσουμε». Με εξαίρεση ένα μικρό αριθμό τέτοιων απαντήσεων, ο τρόπος που τα παιδιά αντιλαμβάνονταν το θάνατο δεν ήταν καθόλου επηρεασμένος από τη Ιουδαϊκή πίστη. Όλα τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα φοιτούσαν σε κοσμικά δημόσια σχολεία (Smilansky, 1987).

Στην Τρίτη και Τετάρτη Δημοτικού, αρχίζει να κλείνει σταδιακά το χάσμα που υπήρχε μεταξύ των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου και αυτών που προέρχονταν από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Υπάρχει όμως και μία εξαίρεση. Υπάρχουν ακόμη κάποια παιδιά από οικογένειες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου που δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν το θάνατο στα ζώα, και ιδιαίτερα την υποέννοια των γηρατειών (Smilansky, 1987).

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο η ομάδα των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες υψηλού μορφωτικού επιπέδου σημείωσε βαθμολογία 98% στις υποέννοιες της αναστρεψιμότητας και της οριστικότητας, ενώ τα παιδιά της άλλης ομάδας σημείωσαν χαμηλότερη βαθμολογία (Smilansky, 1987).

Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ένας μαθητής της Τετάρτης τάξης του δημοτικού μπορεί να έχει μια καλή κατανόηση του θανάτου, με εξαίρεση κάποια μεμονωμένα παιδιά που μπορεί να έχουν απλά μια μερική κατανόηση κάποιων επιμέρους υποεννοιών της (Smilansky, 1987).

1.6.4. Η κατάλληλη επεξήγηση από το περιβάλλον

Ο Furman (1964) υποστηρίζει ότι τα παιδιά μπορούν να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου ακόμη και από την ηλικία των 2 ή 3 ετών, αρκεί να τους δοθεί η *κατάλληλη επεξήγηση*. Τα παιδιά παρατηρούν το θάνατο διαφόρων πλασμάτων, όπως τα ζώα, τα πουλιά, τα έντομα, και αυτές τους οι εμπειρίες μπορεί να τα οδηγήσουν στη συνειδητοποίηση του θανάτου ως κατάρρευση των εσωτερικών βιολογικών λειτουργιών. Μία άλλη, εναλλακτική και πιθανώς πιο εύλογη εξήγηση για την κατανόηση αυτή είναι η σύνθεση των μαρτυριών του περιβάλλοντος για αυτές τις κρυμμένες βιολογικές διεργασίες. Έτσι, μπορεί να τους πουν για το θάνατο ενός συγγενή και να τους δώσουν κάποια εξήγηση για την άμεση αιτία θανάτου του, όπως καρδιακή προσβολή, καρκίνος. Με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά θα μάθουν για τη λειτουργία εσωτερικών, μη ορατών οργάνων, όπως η καρδιά, οι πνεύμονες, το στομάχι. Επομένως, οι πληροφορίες για τα εσωτερικά όργανα συνενώνονται, ώστε να κατανοήσουν τα παιδιά ότι ο θάνατος είναι μια αναπόφευκτη και μη αναστρέψιμη κατάρρευση των εσωτερικών οργάνων της βιολογικής μας μηχανής και όχι μια συνέχεια της ζωής με έναν άλλο περιορισμένο τρόπο (Harris & Koenig, 2006).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο ¹

Θεωρίες σχετικά με τις ερμηνείες των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά αναπτύσσουν τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις τους έχει προσεγγιστεί από τρεις διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις. Η πρώτη προσέγγιση αφορά στη θεωρία του Bloom (Bloom, 2004, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013. Bloom, 2007), σύμφωνα με την οποία οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών εκπορεύονται από έναν διαισθητικό δυϊσμό οντοτήτων. Η δεύτερη προσέγγιση (Bering, 2002, 2003, 2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) επιχειρεί να εξηγήσει τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών ως μια έμφυτη τάση που πηγάζει από εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος. Η τρίτη προσέγγιση (Astuti & Harris, 2008. Boyer, 2000, 2001, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013, Harris & Gimenez, 2005) υποστηρίζει ότι το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον του παιδιού είναι αυτό που καλλιεργεί την πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών, μέσα από την επιρροή των ίδιων των θρησκευτικών πεποιθήσεων των προσώπων αλλά και των πρακτικών που αυτά τα πρόσωπα ακολουθούν στην ανατροφή των παιδιών.

2.1 Δυϊσμός οντοτήτων

Η θεωρία του Bloom (2007) βασίζεται σ' ένα δυϊσμό οντοτήτων που παραπέμπει σε φιλοσόφους όπως τον Πλάτωνα και τον Καρτέσιο. Ο Bloom (Bloom, 2004, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) υποστηρίζει την ιδέα ότι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα υλικά σώματα και τις πνευματικές οντότητες ως δύο ξεχωριστές και διαφορετικές μεταξύ τους ουσίες. Η αντίληψη αυτή απορρέει από το γεγονός ότι διαθέτουμε δύο ξεχωριστά γνωστικά συστήματα, ένα για τις φυσικές οντότητες και ένα για τις κοινωνικές. Τα γνωστικά αυτά συστήματα διαφοροποιήθηκαν κατά την πορεία της εξέλιξης του είδους μας. Ο Bloom (Bloom, 2004, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013), επομένως, εξηγεί την

¹ Η συγγραφή αυτού του κεφαλαίου στηρίχθηκε στο άρθρο των Κορνηλάκη & Μισαηλίδη (2013).

πεποίθηση ότι οι ψυχολογικές λειτουργίες συνεχίζουν και μετά το σωματικό θάνατο ως αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυϊσμού οντοτήτων.

Η υιοθέτηση της ιδέας του δυϊσμού σημαίνει αρχικά ότι το σώμα και η ψυχή μπορούν να υπάρξουν ξεχωριστά, το ένα χωρίς το άλλο. Για παράδειγμα, στον Ιουδαϊσμό και το Χριστιανισμό, ο Θεός που δημιουργήσε τον κόσμο, ακούει τις προσευχές και κάνει θαύματα, χωρίς όμως να διαθέτει σώμα. Επίσης, απόρροια του δυϊσμού είναι και η πιθανότητα οι ψυχές να συνεχίζουν να υπάρχουν και μετά το φυσικό θάνατο των σωμάτων. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Bloom (2007), ο άνθρωπος εγκέφαλος έμφυτα σκέπτεται με δυϊστικό τρόπο.

Ο Bloom (2007) κάνει αναφορά στην έρευνα των Bering και Bjorklund (2004), οι οποίοι διηγήθηκαν σε παιδιά διαφορετικών ηλικιών ιστορίες σχετικά με έναν νεκρό ποντικό, και έπειτα τα ρώτησαν για τη συνέχεια των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών του. Ένα από τα ευρήματα αυτής της έρευνας ήταν ότι τα παιδιά θεωρούσαν πως οι βιολογικές λειτουργίες του ποντικού έπαυαν μετά το θάνατό του, για παράδειγμα ότι το μυαλό του ποντικού σταματούσε. Παράλληλα, τα παιδιά πίστευαν ότι εξακολουθούσαν να υφίστανται οι ψυχολογικές λειτουργίες του, για παράδειγμα ότι ο ποντικός ακόμα και μετά το φυσικό του θάνατο εξακολουθούσε να σκέπτεται και να έχει επιθυμίες. Ο Bloom (2007) θεωρεί ότι οι απαντήσεις των παιδιών στην παραπάνω έρευνα αποτελούν ένδειξη του δυϊστικού τρόπου με τον οποίο σκέπτονται. Παράλληλα, το γεγονός ότι τα παιδιά πιστεύουν περισσότερο από τους ενήλικες στο γεγονός ότι η ψυχή συνεχίζει να υπάρχει και μετά το θάνατο του σώματος, υποδεικνύει ότι η δυϊστική θεώρηση των οντοτήτων είναι έμφυτη στον άνθρωπο, παρά το γεγονός ότι αργότερα επηρεάζεται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του κοινωνικού-πολιτισμικού περιβάλλοντος. Έτσι, κάποιος μπορεί να πιστέψει, για παράδειγμα, στον παράδεισο ή την κόλαση και άλλοι στη μετενσάρκωση, ανάλογα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που επικρατούσαν στο περιβάλλον που ανατράφηκαν.

2.2 Η αδυναμία νοητικής προσομοίωσης του θανάτου

Οι εκφραστές της προσέγγισης της αδυναμίας νοητικής προσομοίωσης του θανάτου είναι ο Bering και οι συνεργάτες του (Bering, Blasi, & Bjorklund, 2005. Bering & Bjorklund, 2004) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η φυσική τάση των παιδιών

αλλά και των ενηλίκων να πιστεύουν στην ψυχολογική συνέχεια του ανθρώπου μετά το θάνατο βασίζεται σε εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος, δηλαδή στην αδυναμία των παιδιών αλλά και των ενηλίκων να κατανοήσουν το πώς είναι να μην υπάρχει κάποιος.

Τα παιδιά γεννιούνται με έναν σύμφυτο μηχανισμό νοητικής προσομοίωσης που εξυπηρετεί την πρόβλεψη αλλά και την ερμηνεία της συμπεριφοράς των άλλων ανθρώπων. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την προηγούμενη εμπειρία τους σε παρόμοιες καταστάσεις του παρελθόντος, έτσι ώστε να προβλέψουν και να ερμηνεύσουν καταστάσεις που βιώνουν στο παρόν. Έτσι, ενώ είναι εύκολο στους ανθρώπους να προσομοιώσουν νοητικά το πώς είναι να νιώθουν πείνα ή δίψα, ωστόσο, είναι δύσκολο να προσομοιώσουν νοητικά το πώς είναι να μη σκέπτεσαι, να μην αισθάνεσαι ή να μην επιθυμείς. Άρα, οι ψυχολογικές λειτουργίες δεν είναι εύκολο να προσομοιωθούν. Με γνώμονα αυτή τη διαφοροποιημένη εμπειρία, είναι πιθανό οι άνθρωποι να κρίνουν ότι ο θάνατος οδηγεί στην οριστική διακοπή των βιολογικών λειτουργιών, όπως είναι η πείνα και η δίψα, αλλά όχι στη διακοπή των ψυχολογικών λειτουργιών, όπως είναι η σκέψη και το συναίσθημα (Bering & Bjorklund, 2004, όπ. αναφ. στο Harris & Koenig, 2006). Επομένως, η ψυχολογική συνέχεια που αποδίδεται στους ανθρώπους μετά το θάνατό τους είναι αποτέλεσμα έλλειψης εμπειριών «μη συνείδησης».

Οι παραπάνω απόψεις αντανακλώνται και στην ακόλουθη έρευνα των Bering & Bjorklund (2004, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013), η οποία πραγματοποιήθηκε προκειμένου να εξετασθούν οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών. Στην έρευνα έλαβαν μέρος δύο ομάδες παιδιών ηλικίας 5 και 11 ετών, καθώς και μια ομάδα ενηλίκων. Τα υποκείμενα της έρευνας άκουσαν μια ιστορία με ήρωα έναν ποντικό. Συγκεκριμένα, η ιστορία είχε ως εξής: Ένας μικρός ποντικός είχε χαθεί στο δάσος και προσπαθούσε απεγνωσμένα να βρει το δρόμο για να επιστρέψει σπίτι του. Κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής του στο δάσος, ο ποντικός βίωσε μια σειρά από καταστάσεις (π.χ. διψούσε, επιθυμούσε να γυρίσει σπίτι του, άκουγε το κελάηδημα των πουλιών, σκεπτόταν τον αδελφό του). Στο τέλος της ιστορίας, τα υποκείμενα της έρευνας έμαθαν για το τραγικό τέλος του ποντικού, καθώς ένας αλιγάτορας πετάχτηκε μέσα από ένα θάμνο και τον καταβρόχθισε. Έτσι, ο μικρός ποντικός δεν ήταν πια ζωντανός. Μετά την αφήγηση της ιστορίας, οι συμμετέχοντες απάντησαν σε ερωτήσεις σχετικά με τη συνέχιση ή μη των βιολογικών, ψυχοβιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών

του νεκρού ποντικού. Τα ευρήματα έδειξαν πως η πλειονότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας κατανοούσε ότι οι βιολογικές λειτουργίες του ποντικού είχαν πάψει μετά το θάνατό του. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα από τα παιδιά έδωσαν απαντήσεις που έδειχναν πίστη στη συνέχεια των ψυχοβιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών του ποντικού. Όσον αφορά στα 11χρονα παιδιά, αυτά υποστήριζαν την παύση των βιολογικών, ψυχοβιολογικών και αντιληπτικών λειτουργιών του ποντικού, ενώ απέδιδαν συχνότερα συνέχεια στα συναισθήματα, στις νοητικές καταστάσεις (επιθυμίες) και στις γνωστικές του λειτουργίες. Παρομοίως, στους ενήλικες, τα χαμηλότερα ποσοστά παύσης, παρατηρήθηκαν στις ερωτήσεις για τις νοητικές και συναισθηματικές καταστάσεις και τις γνωστικές λειτουργίες.

Επομένως, προκύπτει ότι τα παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας αναπαριστούν το θάνατο ως την παύση των βιολογικών λειτουργιών αλλά και ως συνέχεια των ψυχοβιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών. Αυτό σημαίνει πως τα παιδιά αυτής της ηλικίας αγνοούν ποιες λειτουργίες εκτελεί το κάθε όργανο του σώματος (Bering & Bjorklund, 2004, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013). Σύμφωνα και με τη μελέτη των Jaakkola & Slaughter (2002, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013), μόνο όταν τα παιδιά κατανοήσουν τη λειτουργία του κάθε οργάνου στο ανθρώπινο σώμα, θα είναι σε θέση να διαμορφώσουν μια βιολογική θεωρία για τη ζωή και το θάνατο. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ με την αύξηση της ηλικίας τα παιδιά υποστηρίζουν ολοένα και περισσότερο την παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών, ορισμένες ψυχολογικές λειτουργίες, όπως η σκέψη, τα συναισθήματα και οι επιθυμίες, ανθίστανται και συνεχίζουν να υπάρχουν και μετά το θάνατο (Bering & Bjorklund, 2004). Ο Bering (2006) αποδίδει το παραπάνω εύρημα στο γεγονός ότι οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών οφείλονται σε μια εγγενή γνωστική προδιάθεση. Καθώς το παιδί μεγαλώνει, αυξάνονται ολοένα και περισσότερο οι βιολογικές του γνώσεις για το ανθρώπινο σώμα. Τα παιδιά κατανοούν σιγά-σιγά τις λειτουργίες που λαμβάνουν χώρα, όπως η πείνα και η δίψα, ώστε ένας άνθρωπος να συντηρείται στη ζωή, και σύντομα αντιλαμβάνονται ότι οι βιολογικές λειτουργίες που συνδέονται με τα ζωτικά όργανα, όπως η όραση και η ακοή, σταματούν με την έλευση του θανάτου. Αντιθέτως, οι σκέψεις, τα συναισθήματα και οι επιθυμίες δεν εξαρτώνται από ζωτικά όργανα του ανθρώπινου σώματος, και για το λόγο αυτό είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό από τα παιδιά ότι ο εγκέφαλος ευθύνεται για τις λειτουργίες αυτές. Επομένως, σύμφωνα με τις απαντήσεις των παιδιών, οι ψυχοβιολογικές λειτουργίες σταματούν μετά το

θάνατο, σε αντίθεση με ορισμένες ψυχολογικές, όπως οι επιθυμίες, τα συναισθήματα και οι σκέψεις, οι οποίες συνεχίζουν να υπάρχουν (Bering, 2003, 2006. Bering, et al., 2005).

Σύμφωνα με τον Bering και τους συνεργάτες του (2005), με την πάροδο της ηλικίας τα παιδιά ολοένα και περισσότερο απαντούν ότι σταματούν οι ψυχολογικές λειτουργίες. Σύμφωνα με αυτούς τους ερευνητές, αυτό αποτελεί ένδειξη κατά της υιοθέτησης ενός αυστηρού κοινωνικοπολιτισμικού μοντέλου ερμηνείας για τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Σύμφωνα με ένα τέτοιο αυστηρό μοντέλο τα παιδιά, με την αύξηση της ηλικίας, θα έπρεπε να απαντούν ότι δεν σταματούν οι ψυχολογικές λειτουργίες, αφού θα ενστερνίζονται μεγαλώνοντας ολοένα και περισσότερο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του περιβάλλοντός τους. Επομένως, ο Bering δεν υιοθετεί την άποψη ότι οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις είναι αποτέλεσμα επιρροής του κοινωνικού-πολιτισμικού περιβάλλοντος, αλλά υποστηρίζει πως το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον συμπληρώνει τον εγγενή γνωστικό μηχανισμό. Με αυτόν τον τρόπο, οι άνθρωποι έχουν την τάση να πιστεύουν στη μετά θάνατον συνέχειά τους με έναν απλό και φυσικό τρόπο.

Η θεωρία του Bering (2002, 2003, 2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει κοινά στοιχεία με τη δυϊστική θεωρία του Bloom, καθώς ο ίδιος ο Bering (2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) υποστηρίζει πως η πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια ορισμένων ψυχολογικών λειτουργιών παραπέμπει σε μια δυϊστική αντίληψη για το νου και το σώμα.

2.3 Επιρροές από το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον

Στον αντίποδα της θεωρίας της νοητικής προσομοίωσης, σύμφωνα με την οποία η πίστη στη ζωή μετά το θάνατο είναι αποτέλεσμα μιας εγγενούς προδιάθεσης του ανθρώπου, βρίσκονται κάποιοι άλλοι ερευνητές (Astuti & Harris, 2008. Harris & Astuti, 2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013. Harris & Gimenez, 2005) οι οποίοι υποστηρίζουν πως η πίστη στη μετά θάνατον ζωή είναι αποτέλεσμα των επιρροών που δέχονται τα παιδιά στα πλαίσια της ανατροφής τους σε ένα δεδομένο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον. Συγκεκριμένα, οι Harris & Koenig (2006) αναφέρουν πως τα παιδιά δεν υιοθετούν μια κριτική στάση απέναντι στις απόψεις των

άλλων, αλλά εμπιστεύονται τις μαρτυρίες του περιβάλλοντός τους και τις αποδέχονται, χωρίς να τις εξετάζουν μέσα από ένα δικό τους προσωπικό φίλτρο. Επίσης, οι υποστηρικτές αυτής της ιδέας, τονίζουν πως εάν η θεωρία του Bering και των συνεργατών του (2006) ευσταθούσε, τότε, με την αύξηση της ηλικίας θα περιμέναμε οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις να μειώνονται. Αντίθετα, αυτό που παρατηρείται σε διάφορες έρευνες είναι ότι οι ενήλικες πιστεύουν περισσότερο από τα παιδιά στη μετά θάνατον ζωή, απαντώντας πως ένας άνθρωπος μπορεί ν' αναστηθεί (Brent & Sreعه, 1993, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013). Επομένως, ο Harris πιστεύει πως οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις είναι αποτέλεσμα τόσο της βιολογικής πλευράς του θανάτου, η οποία παραπέμπει στην οριστική και μη αναστρέψιμη παύση της ζωής, όσο και των πρακτικών του κοινωνικού-πολιτισμικού περιβάλλοντος. Τα παιδιά ενσωματώνουν τα θρησκευτικά στοιχεία από το περιβάλλον τους στην αυξανόμενη γνώση τους για τη βιολογική διάσταση του θανάτου (Harris & Gimenez, 2005).

Για να απαντήσουν στο ερώτημα πώς αυτές οι δύο διαστάσεις –βιολογική και θρησκευτική- συνυπάρχουν, οι Harris & Gimenez (2005) προχώρησαν στη διεξαγωγή μιας έρευνας. Υποκείμενα της έρευνας αυτής ήταν παιδιά ηλικίας 7-11 ετών, τα οποία ρωτήθηκαν για το τι συμβαίνει όταν οι άνθρωποι πεθαίνουν. Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν 2 αφηγήσεις, οι οποίες περιέγραφαν το θάνατο ενός υπερήλικα. Η μία αφήγηση είχε «θρησκευτικό» χαρακτήρα, ενώ η άλλη «κοσμικό». Στην κοσμικού χαρακτήρα ιστορία δόθηκε στους συμμετέχοντες μια εικόνα όπου παρουσιαζόταν ο παππούς του κεντρικού ήρωα, του Bill. Η ιστορία είχε ως εξής: «Ο παππούς του Bill αρρώστησε, πήγε στο νοσοκομείο. Εκεί έκαναν ότι μπορούσαν, αλλά δεν μπορούσαν να τον θεραπεύσουν. Ο γιατρός είπε στον Bill ότι οι γιατροί δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι άλλο. Ο παππούς σου είναι τώρα νεκρός». Στη θρησκευτικού χαρακτήρα ιστορία, η ιστορία είχε ως εξής: «Σε αυτή την εικόνα βλέπετε τη γιαγιά της Sara. Η γιαγιά της αρρώστησε πολύ βαριά, μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο, αλλά δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι για να τη βοηθήσουν, γιατί ήταν πολύ μεγάλη. Ο ιερέας είπε στη Sara ότι η γιαγιά της ήταν πολύ άρρωστη, οι γιατροί δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι άλλο και ότι η γιαγιά της βρίσκεται μαζί με το Θεό». Μετά από την παρουσίαση της κάθε ιστορίας, οι συμμετέχοντες έπρεπε να απαντήσουν σε 12 ερωτήσεις, από τις οποίες 6 αφορούσαν στις βιολογικές λειτουργίες του θανάτου και 6 στις νοητικές.

Οι Harris & Gimenez (2005) διατύπωσαν δύο υποθέσεις στην παραπάνω έρευνα. Σύμφωνα με την πρώτη υπόθεση, εάν η άποψη ότι τα παιδιά ενστερνίζονται τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις λόγω της επιρροής που δέχονται από το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον είναι ορθή, τότε τα μεγαλύτερα παιδιά θα πρέπει να δίνουν περισσότερες απαντήσεις για τη συνέχιση των λειτουργιών μετά το θάνατο. Όσον αφορά στη δεύτερη υπόθεση, εάν τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις δύο αντιλήψεις για το θάνατο –θρησκευτική και βιολογική– σαν διαφορετικές αλλά συμβατές μεταξύ τους, τότε θα πρέπει οι απαντήσεις των παιδιών να διαφοροποιούνται ανάλογα με την ιστορία. Έτσι, στην κοσμική ιστορία, τα παιδιά θα πρέπει να απαντούν ότι πολλές λειτουργίες σταματούν μετά το θάνατο και να δίνουν κοσμικές και βιολογικές εξηγήσεις, ενώ στη θρησκευτική ιστορία θα πρέπει να ισχυρίζονται ότι πολλές λειτουργίες συνεχίζουν να υπάρχουν και να δίνουν γι' αυτό θρησκευτικές και μη βιολογικές εξηγήσεις. Τέλος, αν δεν συνυπάρχουν αρμονικά αυτές οι δύο προσεγγίσεις στον ανθρώπινο νου, τότε το πλαίσιο της αφήγησης δεν θα διαφοροποιεί και τις απαντήσεις τους.

Και οι δύο παραπάνω υποθέσεις επιβεβαιώθηκαν σύμφωνα με τα ευρήματα των Harris & Gimenez (2005). Συγκεκριμένα, όσον αφορά στην πρώτη υπόθεση, τα μεγαλύτερα παιδιά υποστήριζαν περισσότερο από τα μικρότερα παιδιά τη συνέχιση των νοητικών λειτουργιών μετά το θάνατο και έδιναν περισσότερο μεταφυσικές παρά βιολογικές αιτιολογήσεις στις απαντήσεις τους σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά. Επίσης, το πλαίσιο της αφήγησης διαφοροποίησε και τις απαντήσεις των παιδιών. Στην κοσμική αφήγηση τα παιδιά υποστήριζαν πιο συχνά την παύση των λειτουργιών και έδιναν περισσότερο βιολογικές απαντήσεις, ενώ στη θρησκευτική αφήγηση, τα παιδιά υποστήριζαν περισσότερο τη συνέχιση των λειτουργιών, και ειδικότερα τη συνέχιση των νοητικών λειτουργιών. Στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τη συνέχιση των νοητικών λειτουργιών τα παιδιά έδιναν συχνότερα μεταφυσικές εξηγήσεις σε σχέση με την κοσμική αφήγηση. Όσον αφορά στη δεύτερη υπόθεση, φάνηκε ότι τα μικρότερα παιδιά υιοθετούσαν περισσότερο από τα μεγαλύτερα τη βιολογική προσέγγιση του θανάτου, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά υιοθετούσαν και τις δύο. Αυτό διαπιστώθηκε από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των μεγαλύτερων παιδιών τροποποιούσε τις απαντήσεις, ανάλογα με το είδος της αφήγησης.

Από τα παραπάνω ευρήματα προέκυψε εύλογα το ερώτημα, πώς είναι δυνατό τα παιδιά να υποστηρίζουν και τις δύο προσεγγίσεις ταυτόχρονα, ανάλογα με το πλαίσιο της αφήγησης. Σύμφωνα με τον Ruffman (1999, όπ. αναφ. στο Harris &

Gimenez, 2005), τα μικρά παιδιά συχνά αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν τέτοιες ανακολουθίες. Από την άλλη μεριά, πολλοί ερευνητές παρέχουν ενδείξεις ότι τα παιδιά βελτιώνουν την ικανότητά τους να αναγνωρίζουν αντιφατικούς ισχυρισμούς, ειδικά μετά την ηλικία των 11 ετών (Harris, Kruithof, Meerum Terwogt, & Visser, 1981, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013. Markman, 1979, όπ. αναφ. στο Harris & Gimenez, 2005). Οι Harris & Gimenez (2005) υποστηρίζουν πως τα παιδιά αναγνωρίζουν την αντίφαση μεταξύ των δύο αντιλήψεων, αλλά παρ' όλα αυτά βρίσκουν τρόπους να την επιλύσουν. Ένας τρόπος για την επίλυση της αντίφασης είναι η υιοθέτηση της εξής άποψης: ο θάνατος είναι ένα βιολογικό γεγονός που χαρακτηρίζεται από την παύση των βιολογικών λειτουργιών του σώματος, το οποίο μετασχηματίζεται μεταφυσικά και έτσι, σηματοδοτείται η έναρξη μιας νέας ζωής σε ένα διαφορετικό τόπο και υπό μια διαφορετική μορφή. Ένας άλλος τρόπος για την επίλυση της αντίφασης μπορεί να είναι ο δυϊστικός τρόπος σκέψης των παιδιών. Επομένως, όταν ο άνθρωπος πεθαίνει, τότε το βιολογικό σύστημα του καταρρέει, άρα καταρρέουν και τα μέρη αυτού του βιολογικού συστήματος, όπως τα μάτια, το μυαλό και η καρδιά. Παρ' όλα αυτά, δεδομένης της άυλης φύσης των νοητικών λειτουργιών και στο βαθμό που τα παιδιά υιοθετούν τη χριστιανική αντίληψη, συνδυάζουν ορισμένες νοητικές λειτουργίες με την αθανασία της ψυχής (Harris & Gimenez, 2005). Οι ερευνητές πιστεύουν πως από την ηλικία των 11 ετών οι δύο προσεγγίσεις, βιολογική και μεταφυσική, συνυπάρχουν εντονότερα. Παράλληλα, οι Harris & Koenig (2006), υποστηρίζουν πως τα παιδιά επιθυμούν να πιστεύουν σε μεταφυσικές δυνάμεις, όπως το να πιστεύουν στο Θεό που δημιούργησε το σύμπαν ή το να πιστεύουν στη μετά θάνατον ζωή, χωρίς να ενδιαφέρονται για την αντικειμενικότητα αυτής της αλήθειας. Έτσι, σχετικά με τους τομείς που τα παιδιά δεν μπορούν να παρατηρήσουν άμεσα και να έχουν τα ίδια εμπειρία των γεγονότων, βασίζονται στη μαρτυρία των ενηλίκων. Τα παιδιά αναγνωρίζουν τους ενήλικες ως πολύτιμες πηγές πληροφοριών και εξηγήσεων (Harris & Koenig, 2006).

Η θέση του Harris ενδυναμώνεται από τα ευρήματα μίας μελέτης που πραγματοποίησαν οι ερευνητές Astuti και Harris (2008), σε μια απομονωμένη φυλή, τους Vezo, οι οποίοι κατοικούν στη Μαδαγασκάρη. Στη φυλή αυτή, τα μικρά παιδιά έρχονται από πολύ νωρίς σε επαφή με το θάνατο, καθώς συμμετέχουν σε τελετές σφαγιασμού ζώων, σε τελετές για τους νεκρούς, και χρησιμοποιούν πολύ συχνά ακόμη και μέρη από τα σφαγιασμένα ζώα για τα παιχνίδια τους. Παράλληλα οι Vezo πιστεύουν πως τα πνεύματα των πεθαμένων συνεχίζουν να υπάρχουν σε έναν άλλο

τόπο και έχουν επιθυμίες, σκέψεις και ανάγκες τις οποίες οι ζώντες συγγενείς είναι υποχρεωμένοι να ικανοποιήσουν. Διάχυτες επίσης είναι οι πεποιθήσεις στη φυλή των Vezo ότι οι ψυχές των νεκρών εμφανίζονται στα όνειρα των ζώντων και τους υπενθυμίζουν τις επιθυμίες τους, οι οποίες πρέπει να ικανοποιηθούν για να αποφευχθεί η προσβολή του πνεύματος και για να μην προκληθεί δυστυχία ή και θάνατος των εν ζωή συγγενών. Επίσης, ο προστάτης της οικογένειας στη φυλή των Vezo καλεί τους νεκρούς και τους μιλά, ώστε να ζητήσει την προστασία και τη συγχώρηση των ζωντανών (Astuti, 2009).

Η φυλή των Vezo αποτέλεσε αντικείμενο ανθρωπολογικής μελέτης των Astuti & Harris (2008), εφόσον η αντίληψη των μελών της φυλής για το θάνατο περιέκλειε τόσο τη βιολογική όσο και τη μεταφυσική διάστασή του. Στόχος της έρευνας αυτής ήταν να διαπιστώσει αν και τα μέλη της ιδιαίτερης φυλής των Vezo υιοθετούσαν την ιδέα ότι ο θάνατος σηματοδοτεί την παύση των βιολογικών λειτουργιών και την έναρξη ενός νέου τρόπου ύπαρξης. Επίσης, οι ερευνητές αποσκοπούσαν στη μελέτη της εξελικτικής πορείας των βιολογικών και μεταφυσικών πεποιθήσεων για το θάνατο.

Η έρευνα των Astuti και Harris (2008), πραγματοποιήθηκε μέσω δύο πειραμάτων. Στο πρώτο πείραμα, τα υποκείμενα της έρευνας προέρχονταν από δύο ηλικιακές ομάδες, παιδιά με μέσο όρο ηλικίας 12 έτη και ενήλικες με μέσο όρο ηλικίας 35 έτη. Ακολουθώντας το παράδειγμα της μελέτης των Harris & Gimenez (2005), και οι ερευνητές της φυλής των Vezo αφηγήθηκαν στα υποκείμενα από τις δύο ηλικιακές ομάδες δύο ιστορίες, η μια με «κοσμικό» χαρακτήρα, και η δεύτερη με «θρησκευτικό».

Έπειτα από την παρουσίαση της κάθε ιστορίας τα υποκείμενα της έρευνας κλήθηκαν να απαντήσουν σε 14 ερωτήσεις, οι οποίες αφορούσαν στη συνέχιση ή μη των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών των κεντρικών προσώπων των ιστοριών. Με βάση τα ευρήματα της έρευνας, τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες υποστήριξαν την παύση των βιολογικών αλλά και των ψυχολογικών λειτουργιών, με μια εντονότερη τάση προς την υποστήριξη της παύσης των βιολογικών λειτουργιών σε σχέση με τις ψυχολογικές λειτουργίες, ειδικά στο πλαίσιο της θρησκευτικής αφήγησης. Συγκρίνοντας τους ενήλικες με τα παιδιά, φάνηκε ότι οι ενήλικες πίστευαν περισσότερο στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών. Σε μια άλλη ανθρωπολογική μελέτη της η Rita Astuti (2009) υποστηρίζει πως τα παιδιά της φυλής

των Vezo υιοθετούν τις μεταφυσικές πεποιθήσεις για τους νεκρούς προγόνους τους, όταν έχουν ήδη κατανοήσει τις βιολογικές συνέπειες του θανάτου.

Συγκρίνοντας τα ευρήματα της έρευνας των Harris & Gimenez (2005) και των Astuti & Harris (2008), φαίνεται πως τόσο οι καθολικοί συμμετέχοντες της πρώτης έρευνας όσο και οι ιθαγενείς της φυλής των Vezo υιοθετούν τη διττή αντίληψη για το θάνατο, δηλαδή υιοθετούν την ιδέα τόσο της βιολογικής όσο και της θρησκευτικής διάστασης του θανάτου. Οι δύο αυτές αντιλήψεις παρά το γεγονός ότι είναι φαινομενικά αντίθετες, συνυπάρχουν χωρίς να συγκρούονται μεταξύ τους. Τα αποτελέσματα των μελετών του Harris έρχονται σε αντίθεση με τις θέσεις των Bering και των συνεργατών του (2004), οι οποίοι είναι υποστηρικτές της θεωρίας της νοητικής προσομοίωσης. Ο Harris δεν πιστεύει στην υιοθέτηση μεταθανάτιων πεποιθήσεων ως αποτέλεσμα μια εγγενούς αδυναμίας του γνωστικού μας συστήματος. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε θα έπρεπε με την αύξηση της ηλικίας και τη συνεπαγόμενη αυξανόμενη γνώση σχετικά με τη βιολογική πλευρά του θανάτου, να παρατηρηθεί μείωση των απαντήσεων αναφορικά με τη συνέχιση των ψυχολογικών λειτουργιών. Κάτι τέτοιο όμως δεν φάνηκε μέσα στις μελέτες του Harris.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθούν και τα αποτελέσματα του δεύτερου πειράματος στη μελέτη των Astuti και των συνεργατών του (2008). Σε αυτό το πείραμα παιδιά 5 και 7 ετών στη φυλή των Vezo, ρωτήθηκαν για τις βιολογικές και ψυχολογικές λειτουργίες ενός ανθρώπου και ενός πουλιού μετά το θάνατο. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι τα 5-χρονα παιδιά απαντούσαν με τον ίδιο τρόπο για τις βιολογικές και ψυχολογικές λειτουργίες, τόσο για τον άνθρωπο όσο και για το πουλί. Αυτό το εύρημα δεν αιτιολογείται αν ληφθεί υπ' όψιν η εξοικείωση των παιδιών της φυλής των Vezo με τους θανάτους των ζώων. Τα παιδιά της ηλικίας αυτής αντιλαμβάνονται ότι οι βιολογικές λειτουργίες, οι οποίες είναι άμεσα παρατηρήσιμες, σταματούν με την έλευση του θανάτου (Harris & Gimenez, 2005. Astuti & Harris, 2008). Το γεγονός ότι τα παιδιά δεν διαφοροποιούν τις απαντήσεις τους σχετικά με τη συνέχιση των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα της μελέτης των Harris & Gimenez (2005), όπου υποστηρίχτηκε ότι οι βιολογικές λειτουργίες σταματούν και παράλληλα σηματοδοτείται ένας νέος τρόπος ύπαρξης.

Επιπλέον, οι ερευνητές Harris & Koenig (2006) υποστηρίζουν, αντίστοιχα με τη μη διαφοροποίηση των ψυχολογικών και βιολογικών λειτουργιών, την άποψη ότι τα παιδιά δεν διαφοροποιούν τη στάση τους απέναντι σε πνευματικά και κοσμικά

ζητήματα. Έτσι, ρωτούν τους ενήλικες με τον ίδιο τρόπο τόσο για ένα θέμα που αφορά στο φυσικό περιβάλλον π.χ. για τα υγρά, όσο και για ένα μεταφυσικό θέμα π.χ. για τους αγγέλους. Αυτό σημαίνει πως οι απόψεις που ακούν από τους ενήλικες σχετικά με την ύπαρξη του Θεού και της μεταθανάτιας ζωής είναι ανάλογες με οποιαδήποτε άλλη άποψη την οποία τα παιδιά δεν μπορούν να παρατηρήσουν τα ίδια και να την επιβεβαιώσουν με δική τους εμπειρία.

Οι μελέτες του Harris και των συνεργατών του φώτισαν κάποιες πλευρές σχετικά με το ζήτημα της επιρροής του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων. Παρ' όλα αυτά, καθίσταται αναγκαία η περαιτέρω μελέτη του θέματος σε περισσότερα κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια. Παράλληλα, είναι σημαντικό να διερευνηθεί περαιτέρω η βιολογική και θρησκευτική διάσταση του θανάτου και να εξεταστεί εάν αυτές οι δύο διαστάσεις ακολουθούν ή όχι εξαρχής διαφορετική πορεία (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013).

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι, σχετικά με την αναπτυξιακή πορεία της απόδοσης των ψυχολογικών καταστάσεων στους θανόντες, ο Bering υποστηρίζει ότι η πορεία είναι φθίνουσα με την αύξηση της ηλικίας, ενώ αντίθετα ο Harris υποστηρίζει ότι η πορεία είναι αύξουσα (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013). Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει μια προσπάθεια διαλόγου ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013), όπως φαίνεται και από την έρευνα του Bering και των συνεργατών του (2005), οι οποίοι συνέκριναν τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών σε καθολικά και κοσμικά σχολεία στην Ισπανία. Η τάση των παιδιών προσχολικής ηλικίας να αποδίδουν μετά θάνατον συνέχεια στους νεκρούς θα ήταν δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι οφείλεται αποκλειστικά στο ότι τα παιδιά ενστερνίζονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του περιβάλλοντος. Από την άλλη πλευρά, η τάση των μεγαλύτερων παιδιών και των ενηλίκων να αποδίδουν ψυχολογικές λειτουργίες στους θανόντες είναι δύσκολο να αιτιολογηθεί μόνο με την ελλιπή κατανόηση της βιολογίας του θανάτου (Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά για θέματα θανάτου

Η κατανόηση του θανάτου στα παιδιά είναι ένα ζήτημα το οποίο οι ενήλικες διστάζουν να συζητήσουν μαζί με τα παιδιά τους. Το θέμα του θανάτου δημιουργεί στους ενήλικες άγχος και αγωνία (Becker, 1973, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000. Feilfel, 1990, όπ. αναφ στο Matalon, 2000. Yalom, 1980, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000). Το άγχος του θανάτου ορίζεται από δυο ξεχωριστές αλλά και συνδεδεμένες μεταξύ τους έννοιες: το άγχος του θανάτου και το άγχος της διαδικασίας του θανάτου (Depraola & Griffin, & Neimeyer, 2003, όπ. αναφ. στο Sinoff, Iospirivici, Almog, & Barnett-Greens, 2008).

Το ερώτημα γιατί ο θάνατος δημιουργεί άγχος στους γονείς απαντάται μάλλον από το γεγονός ότι οι γονείς έχουν οι ίδιοι άγχος για το δικό τους θάνατο. Σε μια έρευνα των Sinoff και των συνεργατών του (2008), βρέθηκε πως οι ενήλικες δεν φοβούνται τόσο το θάνατο όσο τη διαδικασία του θανάτου. Σαν αποτέλεσμα αυτού του φόβου, οι γονείς αποφεύγουν την ανοιχτή και ελεύθερη επικοινωνία με τα παιδιά τους (Matalon, 2000). Η Smilansky (1987) υποστηρίζει πως στις σημερινές δυτικές κοινωνίες είναι πιο εύκολο για τους γονείς να συζητήσουν με τα παιδιά για το ξεκίνημα της ζωής και για θέματα σεξουαλικότητας, παρά για το θάνατο. Στην έρευνα των Lazar & Torney-Purta (1991) για την κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά, παρά το γεγονός ότι 40% των γονέων έδωσε απαντήσεις μέσω ταχυδρομείου, λιγότεροι από το 1/3 των γονέων επέτρεψαν στα παιδιά τους να πάρουν μέρος στην έρευνα. Οι ενήλικες λοιπόν ήταν διστακτικοί στο να μιλήσουν με τα παιδιά τους για το θάνατο, παρά το γεγονός ότι το 83% των παιδιών όταν ρωτήθηκε εάν έχει σκεφτεί ποτέ το θάνατο, απάντησε θετικά. Επίσης, στο μεσοδιάστημα των 7 μηνών από την πρώτη συνέντευξη έως τη δεύτερη συνέντευξη, τα παιδιά παρουσίασαν μεγάλη βελτίωση στις απαντήσεις τους. Οι ερευνητές προτείνουν ότι η πρώτη συνέντευξη ήταν μια αφορμή που κέντρισε τα παιδιά να ψάξουν απαντήσεις στα ερωτήματα σχετικά με το θάνατο. Ωστόσο, οι γονείς ανέφεραν ότι τα παιδιά συζήτησαν πολύ λίγο ή καθόλου μαζί τους γι' αυτά τα ερωτήματα. Επομένως, τα παιδιά δεν έψαξαν για απαντήσεις στους γονείς τους. Ο Schafer (2001, όπ. αναφ. στο Sinoff et al., 2008), αναφέρει ότι το παιδί επιθυμεί να συνεχίσει τη ζωή, ενώ οι γονείς τείνουν να βλέπουν τα περιορισμένα όρια της ζωής.

Επιπλέον, οι Becker (1973, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000) και Kubler-Ross (1983, όπ. αναφ. στο Matalon, 2000) αναφέρουν πως στο δυτικό πολιτισμό οι γονείς καταφεύγουν στην αποφυγή ή το «κουκούλωμα» της πραγματικότητας του θανάτου. Σε μια έρευνα των Becker & Margolin (1967, όπ. αναφ. στο McNeil, 1983) βρέθηκε πως οι γονείς που βρίσκονταν σε πένθος είχαν την τάση να απομονώνουν τα παιδιά τους από τις επίπονες πλευρές της απώλειας, και να προωθούν την αποφυγή και την άρνηση της οριστικότητας του θανάτου και των συναισθημάτων που συνδέονται με αυτήν. Παράλληλα, σε μια άλλη έρευνα της McNeil (1983), εξετάστηκαν 100 μητέρες σχετικά με το πώς επικοινωνούν με τα παιδιά τους για το ζήτημα του θανάτου. Ένα από τα ευρήματα της έρευνας ήταν ότι οι γονείς πραγματικά δυσκολεύονται να μιλήσουν με τα παιδιά τους. Αισθάνονται ανεπαρκείς στο να παρέχουν χρήσιμες απαντήσεις, και ενώ πολλοί γονείς τείνουν να αποφεύγουν το ζήτημα του θανάτου, ωστόσο, αισθάνονται και μια ισχυρή υποχρέωση να καλύψουν τις ανάγκες των παιδιών σχετικά με αυτό το ευαίσθητο ζήτημα. Σε μια άλλη έρευνα των McGovern & Barry (2000) βρέθηκε πως οι γονείς αλλά και οι δάσκαλοι, ειδικότερα οι άντρες, ένιωθαν άβολα στο να μιλήσουν με τα παιδιά για το θάνατο.

Οι γονείς μπορεί να θέλουν να προστατέψουν τα παιδιά τους από την «σκληρή πραγματικότητα του θανάτου». Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούν να αποτρέψουν τα παιδιά τους από το να ζήσουν το θάνατο ενός ζώου, ενός φίλου ή ενός μέλους της οικογένειας. Επομένως, αν οι γονείς περιορίζουν τη συζήτηση για το θάνατο με τα παιδιά τους, τότε εμποδίζουν τα παιδιά τους από το να κατανοήσουν την απώλεια (Schonfeld, 1993).

Η ακριβής κατανόηση του θανάτου και των γεγονότων του από τα παιδιά είναι εξαιρετικά σημαντική για την προετοιμασία τους για τη ζωή. Για να μπορέσουν τα παιδιά να αντιμετωπίσουν αυτή την αναπόφευκτη πραγματικότητα, πρέπει πρώτα να είναι ικανά να κατανοήσουν τα γεγονότα που συνδέονται με το θάνατο, πράγμα το οποίο είναι αναμφίβολα μια μεγάλη γνωστική και συναισθηματική πρόκληση για ένα παιδί (Matalon, 2000). Όταν ένα παιδί έχει μια ακριβή αντίληψη για το θάνατο, τότε διευκολύνονται και οι γονείς σε περίπτωση που συμβεί ένας θάνατος, καθώς το παιδί έχει ήδη αποκτήσει κάποια κατανόηση και μπορεί να αντεπεξέλθει στο γεγονός (Mahon et al., 1999). Παράλληλα, τα παιδιά έχουν την ανάγκη από ενήλικες που μπορούν να τα φροντίσουν αλλά να έχουν και τη γνώση του θανάτου, ώστε να μπορούν να συζητήσουν μαζί τους για το θάνατο (Schonfeld, 1993). Ο Kastenbaum (1977, όπ. αναφ. στο McNeil, 1983) υποστηρίζει πως ο τρόπος με τον οποίο ένα παιδί

ερμηνεύει το θάνατο επηρεάζεται και από την επικοινωνία του με τους γονείς του σε σχέση με αυτό το ζήτημα.

Και οι ίδιοι οι γονείς και οι δάσκαλοι των παιδιών συμφωνούν στο πόσο σημαντική είναι η επικοινωνία με τα παιδιά πάνω στο ζήτημα του θανάτου, γεγονός το οποίο φάνηκε και σε μια έρευνα των Crase & Crase (1982). Σε αυτή την έρευνα, το 97% των γονέων και των δασκάλων συμφώνησαν ότι θα πρέπει να αποφεύγονται οι απαντήσεις που συγχέουν ή προκαλούν φόβο στα παιδιά. Γενικά, δεν υπάρχουν αρκετές έρευνες που να εξετάζουν το κατά πόσο η επικοινωνία των γονιών με τα παιδιά τους επηρεάζει την ανάπτυξη της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά (Matalon, 2000).

Οι ερευνητές και οι κλινικοί επιστήμονες έχουν προτείνει ότι οι ενήλικες πρέπει να συζητούν για το θάνατο με τα παιδιά με αληθινές, σαφείς εξηγήσεις (Lansdown & Goldman, 1988, όπ. αναφ. στο Slaughter & Griffiths, 2007. O` Halloran & Altmeier, 1996, όπ. αναφ. στο Slaughter & Griffiths, 2007. Shapiro, 1994, όπ. αναφ. στο Slaughter & Griffiths, 2007. Webb, 1993, όπ. αναφ. στο Slaughter & Griffiths, 2007). Στα μικρά παιδιά, η κατανόηση του θανάτου ως ένα βιολογικό γεγονός σχετίζεται με τη μείωση του άγχους τους για το θάνατο. Έτσι, όταν μιλάμε για το θάνατο με τα μικρά παιδιά με βιολογικούς όρους, μπορεί να τα βοηθήσει να μειώσουν αυτό το φόβο τους (Slaughter, 2005. Slaughter & Griffiths, 2007). Επίσης, η Χατζηνικολάου (2009) υποστηρίζει πως θα πρέπει οι ενήλικες να χρησιμοποιούν τις κατάλληλες λέξεις, όπως «πέθανε», «θάνατος» και όχι διφορούμενες και ασαφείς εκφράσεις, όπως «χάθηκε», «έφυγε». Οι διφορούμενες ή ασαφείς λέξεις συχνά παρερμηνεύονται, ειδικά από τα πιο μικρά παιδιά που δυσκολεύονται να κατανοήσουν ότι ο θάνατος είναι οριστικός.

Ο Schonfeld (1993) προτείνει ότι δεν είναι ποτέ πολύ νωρίς για να ξεκινήσουν οι συζητήσεις για το θάνατο με ένα παιδί. Ακόμα και τα νεογέννητα είναι πιθανό να αντιδράσουν στο θάνατο, ακόμα κι αν δεν έχουν πλήρως καταλάβει τι συνέβη. Οι γονείς σύμφωνα με τον Schonfeld θα πρέπει να ενημερώνονται μετά από ένα θάνατο, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στις φυσικές και συναισθηματικές ανάγκες των μελών της οικογένειας. Πολλές φορές οι γονείς, στην περίπτωση που κάποιο μέλος της οικογένειας ή κάποιος στενός φίλος πεθάνει, κατακλύζονται από το πένθος τους και αδυνατούν να ανταποκριθούν στις συναισθηματικές ανάγκες των παιδιών τους. Παράλληλα, ο Schonfeld υποστηρίζει ότι όταν οι ενήλικες μιλούν στα παιδιά για το θάνατο, είναι χρήσιμο να τα βεβαιώνουν για την απουσία δικής τους ευθύνης σχετικά

με το συγκεκριμένο θάνατο. Για παράδειγμα, όταν ένα παιδί πει «Ξέρω ότι η μαμά πέθανε, αλλά θα έρθει να με δει στα γενέθλιά μου;», πιθανά ο γονιός να ξεσπάσει σε κλάματα. Τότε το παιδί μπορεί να υποθέσει ότι εκείνο προκάλεσε με τη συμπεριφορά του το κλάμα του γονιού, εάν δεν του δοθούν οι κατάλληλες εξηγήσεις. Μετά από κάποιο θάνατο οι γονείς θα πρέπει να ενθαρρύνουν τις ερωτήσεις των παιδιών και να απαντούν σε αυτές με ειλικρίνεια, καθώς τα παιδιά μπορεί να αντιδράσουν στο πένθος με άρνηση (Schonfeld, 1993) .

Σχετικά με το ερώτημα αν τα παιδιά πρέπει να παρακολουθούν τις κηδείες, φαίνεται ότι τα παιδιά μπορούν να βοηθηθούν και να κατανοήσουν πιο εύκολα το θάνατο με το να συμμετέχουν στα έθιμα και τις τελετές μιας κηδείας (Alexander & Alexander, 1965). Ο Schonfeld (1993) προτείνει ότι θα πρέπει να δίνεται στα παιδιά η ευκαιρία να παρακολουθήσουν την κηδεία ενός συγγενή ή στενού φίλου. Αν οι ενήλικες αρνηθούν στα παιδιά αυτή τη δυνατότητα, ενδεχομένως τα παιδιά να αναπτύξουν φαντασιώσεις για το τι μπορεί να συμβαίνει σε αυτές τις τελετές, οι οποίες μπορεί να είναι πιο τρομακτικές από αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα. Επιπλέον, μπορεί να νιώσουν ότι αποκλείονται από ένα σημαντικό κοινωνικό και οικογενειακό τυπικό. Ένας γονιός ή κάποιος ενήλικας μπορεί να εξηγήσει στα παιδιά σχετικά με το τι πρόκειται να συμβεί στην κηδεία.

Έτσι, η καλύτερη γνώση του θανάτου και του πένθους από τους ενήλικες σχετίζεται με καλύτερη υποστήριξη των παιδιών στο ζήτημα του θανάτου (Jones, Hodges, & Slate, 1995, όπ. αναφ. στο McGovern et al., 2000). Η εκπαίδευση σχετικά με το ζήτημα του θανάτου μπορεί επίσης να συμβάλλει στη μείωση των φόβων των ενηλίκων. Η συζήτηση σχετικά με το θάνατο, η διαχείριση του πόνου και των συμπτωμάτων του, οι εναλλακτικές προτάσεις σχετικά με τη φροντίδα, αποτελούν τρόπους με τους οποίους είναι πιθανό να διαλυθούν κάποιες ανησυχίες, κάποιιοι φόβοι και κάποιες αβεβαιότητες σε σχέση με το θάνατο (Wass, 2004).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΜΕΛΕΤΗ I

Το πρόβλημα της παρούσας μελέτης

Μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα που πραγματοποιήσαμε, φάνηκε ότι παρόλο που υπάρχουν μελέτες για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου στους ανθρώπους και άλλες για το θάνατο στα ζώα, δεν υπάρχουν αρκετές μελέτες για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου στους ανθρώπους και στα ζώα συγχρόνως. Αναφορικά με το πώς αναπτύσσεται η έννοια του θανάτου στα παιδιά, ο Mitchell, (1967, όπ. αναφ. στο Orbach, et al., 1985), υποστηρίζει ότι το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται τις διαρκείς αλλαγές που συμβαίνουν στον κόσμο και σε κάθε ζωντανό οργανισμό, παρατηρώντας τη ζωή των φυτών και των ζώων. Το παιδί έχει περισσότερες ευκαιρίες να παρατηρήσει το θάνατο στα ζώα και να γενικεύσει αυτή τη γνώση στους ανθρώπους και έπειτα και στο δικό του θάνατο .

Παράλληλα, όπως φάνηκε από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η μελέτη των κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων που ενδέχεται να προάγουν την κατανόηση του θανάτου. Στο πλαίσιο μελέτης των κοινωνικοπολιτισμικών επιδράσεων στην κατανόηση αυτή, η παρούσα μελέτη θα εξετάσει κατά πόσο οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μιας οικογένειας επηρεάζουν την κατανόηση του θανάτου στον άνθρωπο και τα ζώα. Υποθέτουμε ότι τα παιδιά από θρησκευόμενες οικογένειες θα έχουν καλύτερη κατανόηση του θανάτου, καθώς η πίστη τους ότι η ζωή συνεχίζεται μετά το βιολογικό θάνατο, θα έχει ως αποτέλεσμα ο θάνατος να συζητιέται πιο ανοιχτά στο οικογενειακό περιβάλλον. Για το λόγο αυτό στην παρούσα μελέτη συγκρίναμε παιδιά από οικογένειες κληρικών και παιδιά από κοσμικές οικογένειες. Εκτιμούμε ότι τα παιδιά από τις οικογένειες των κληρικών θα έρχονται συχνότερα σε επαφή με θρησκευτικές τελετές που σχετίζονται με το θάνατο (κηδείες, μνημόσυνα) και θα εμπλέκονται ή θα εκτίθενται συχνότερα σε συζητήσεις για τα θέματα αυτά. Εκτιμούμε ότι η εμπειρία αυτή θα συμβάλλει σε μια πληρέστερη κατανόηση του θανάτου, εάν φυσικά η κατανόηση ατή υπόκειται και εξαρτάται από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Εάν ωστόσο η κατανόηση του θανάτου είναι αποτέλεσμα εγγενών γνωστικών μηχανισμών, τότε δεν θα υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στα παιδιά των κληρικών και των κοσμικών οικογενειών.

Από την παραπάνω βιβλιογραφική έρευνα προκύπτει ένα ερευνητικό κενό σε αυτούς τους τομείς. Αυτό το ερευνητικό κενό έρχεται να καλύψει η παρούσα μελέτη.

Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη της κατανόησης της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά και ο ρόλος κοινωνικο-πολιτισμικών στοιχείων, όπως αυτά εκφράζονται από την θρησκευτικότητα της οικογένειας στην κατανόηση αυτή. Η κατανόηση του θανάτου θα εξεταστεί στους ανθρώπους και τα ζώα. Ειδικότερα, μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε πώς αναπτύσσεται εξελικτικά η κατανόηση των υποεννοιών της αναστρεψιμότητας, της αιτιότητας, της οριστικότητας, των γηρατειών και του αναπόφευκτου του θανάτου από την ηλικία των 4 έως 12 ετών. Προκειμένου να εξετάσουμε την επίδραση κοινωνικό-πολιτισμικών παραγόντων στην παραπάνω κατανόηση μελετήσαμε δύο ομάδες παιδιών: παιδιά από κοσμικές οικογένειες και παιδιά από οικογένειες κληρικών.

Οι υποθέσεις της έρευνάς μας διατυπώνονται ως εξής:

1. Με την αύξηση της ηλικίας, θα βελτιώνεται η κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά, τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα, όπως έχουν δείξει τα ευρήματα της Smilansky (1987). Όσο πιο μεγάλο δηλαδή σε ηλικία είναι ένα παιδί, τόσο πληρέστερη κατανόηση θα έχει για το θάνατο.
2. Η υποέννοια της αιτιότητας θα είναι περισσότερο κατανοητή από τα παιδιά σε σχέση με τις άλλες υποέννοιες, όπως φαίνεται από την έρευνα της Smilansky (1987).
3. Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στους ανθρώπους είναι ευκολότερη από την κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα ζώα, όπως υποστηρίζουν στις έρευνές τους και οι Orbach, et al., (1985), Smilansky (1981) και Lazar & Torney-Purta (1991).
4. Τα παιδιά των κληρικών θα έχουν καλύτερη κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά των λαϊκών, εάν η κατανόηση αυτή προάγεται από περιβαλλοντικά ερεθίσματα. Σε διαφορετική περίπτωση, εάν δηλαδή η κατανόηση είναι αποτέλεσμα γνωστικών μηχανισμών, δεν αναμένεται να παρατηρηθεί διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες παιδιών. Σχετική αναφορά

γίνεται και από τον Boyatzis (2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013), αλλά και τους Alexander και Alexander (1965).

Μεθοδολογία της έρευνας

Το δείγμα

Στη μελέτη μας έλαβαν μέρος 110 παιδιά, τα οποία χωρίζονται ηλικιακά σε τρεις ομάδες: α) 25 παιδιά προσχολικής ηλικίας, με μέσο όρο ηλικίας 5,78 (εύρος τιμών 4,83-6,75), β) 43 παιδιά σχολικής ηλικίας, με μέσο όρο ηλικίας 8,66 (εύρος τιμών 7-9,92) και γ) 42 παιδιά σχολικής ηλικίας, με μέσο όρο ηλικίας 11,26 (εύρος τιμών 10,00- 12,83).

Πίνακας 4.1: Αριθμός και μέσοι όροι ηλικίας των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα ανά ηλικιακή ομάδα

Ηλικιακή ομάδα παιδιών	Αριθμός παιδιών	Μ.Ο.
Α΄ ηλικιακή ομάδα	25	5,78
Β΄ ηλικιακή ομάδα	43	8,66
Γ΄ ηλικιακή ομάδα	42	11,26
Σύνολο	110	8,99

Από τα 25 παιδιά προσχολικής ηλικίας της πρώτης ηλικιακής ομάδας, τα 14 προέρχονταν από οικογένειες κοσμικών και τα 11 από οικογένειες κληρικών. Από τα 43 παιδιά σχολικής ηλικίας της δεύτερης ηλικιακής ομάδας, τα 28 προέρχονταν από οικογένειες κοσμικών και τα 15 από οικογένειες κληρικών. Τέλος, από τα 42 παιδιά σχολικής ηλικίας της τρίτης ηλικιακής ομάδας, τα 25 προέρχονταν από οικογένειες κοσμικών και τα 17 από οικογένειες κληρικών.

Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα ανήκαν και στα δύο φύλα και προέρχονταν από διάφορες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες. Το δείγμα της μελέτης μας ήταν συμπτωματικό και προερχόταν από δημόσια σχολεία του Νομού Ηρακλείου.

Τα εργαλεία της μελέτης

Προκειμένου να εξετάσουμε την κατανόηση του θανάτου χρησιμοποιήσαμε το ερωτηματολόγιο της Sara Smilansky (1987), το οποίο εξετάζει την κατανόηση αυτή τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα και είναι φτιαγμένο ειδικά για παιδιά ηλικίας 4 έως 12 ετών. Στην ουσία το ερωτηματολόγιο αποτελεί μια δομημένη συνέντευξη ανάμεσα στον ερευνητή και τον εξεταζόμενο.

Το ερωτηματολόγιο της Smilansky περιλαμβάνει 26 ερωτήσεις, οι οποίες εξετάζουν τις 5 υποέννοιες του θανάτου: α) την μη αναστρεψιμότητα, β) την οριστικότητα, γ) την αιτιότητα, δ) το αναπόφευκτο και γ) τα γηρατειά στους ανθρώπους και στα ζώα. Από τις 26 ερωτήσεις που έχει συνολικά το ερωτηματολόγιο, οι 13 ερωτήσεις αφορούν στην κατανόηση του θανάτου στους ανθρώπους και οι επόμενες 13 αφορούν στην κατανόηση του θανάτου στα ζώα.

Το ερωτηματολόγιο χωρίζεται σε 3 μέρη.

Στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου καταγράφονται τα δημογραφικά στοιχεία του αξιολογούμενου παιδιού και συγκεκριμένα το ονοματεπώνυμο, ο κωδικός, η ημερομηνία που έγινε η αξιολόγηση, η ηλικία του παιδιού και η ημερομηνία γέννησής του, η τάξη φοίτησης και η κατηγορία της οικογένειάς του (θρησκευτική / κοσμική).

Το δεύτερο μέρος περιέχει 13 ερωτήσεις που εξετάζουν την κατανόηση του ανθρώπινου θανάτου. Η πρώτη ερώτηση δεν περιλαμβάνεται στη βαθμολόγηση, καθώς λειτουργεί σαν προθέρμανση, για να εισάγει στο θέμα τον εξεταζόμενο.

Από τις 13 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, η ερώτηση 2 εξετάζει την κατανόηση της υποέννοιας της αιτιότητας, οι ερωτήσεις 5, 6, 9, 10 και 11 την υποέννοια της οριστικότητας, οι ερωτήσεις 7 και 8 την υποέννοια της μη αναστρεψιμότητας, η ερώτηση 13 την υποέννοια του αναπόφευκτου και η ερώτηση 3 την υποέννοια των γηρατειών.

Το τρίτο μέρος περιλαμβάνει 13 ερωτήσεις όμοιες με τις παραπάνω με τη διαφορά ότι αυτές αφορούν στην κατανόηση του θανάτου στα ζώα.

Το ερωτηματολόγιο της Smilansky μεταφράστηκε και προσαρμόστηκε στα ελληνικά από την αγγλική γλώσσα από την κ. Κορηλάκη. Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα παρατίθεται αυτούσιο στο Παράρτημα I της παρούσας εργασίας. Η βαθμολόγηση των απαντήσεων που έδωσαν οι συμμετέχοντες της έρευνας στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο έγινε σύμφωνα με τα κριτήρια που

ορίζει η ίδια η Smilansky στο βιβλίο της (1987). Καθώς τα κριτήρια βαθμολόγησης είναι αρκετά σύνθετα δεν παρατίθενται στην παρούσα εργασία. Στη βαθμολογία λαμβάνονται υπόψη τόσο η ορθότητα της απάντησης όσο και η ορθότητα της παρεχόμενης αιτιολόγησης. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι η βαθμολογία για κάθε υποέννοια κυμαίνεται από 0 έως 3 μονάδες. Με 3 μονάδες βαθμολογήθηκε η πλήρης κατανόηση της κάθε υποέννοιας του θανάτου και αντίστοιχα με 0 βαθμολογήθηκε η μη κατανόηση των υποεννοιών.

Διαδικασία

Γνωστοποιήσαμε μέσω επιστολών σε γονείς το σκοπό της παρούσας μελέτης και τους ρωτήσαμε εάν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους. Τα παιδιά, των οποίων οι γονείς αποδέχτηκαν την πρόσκληση συμμετοχής εξετάστηκαν ατομικά σε έναν σχετικά ήσυχο χώρο του σχολείου ώστε να μην αποσπάται η προσοχή τους. Οι ώρες επίδοσης του ερωτηματολογίου ορίστηκαν κατόπιν συνεννόησης με τους δασκάλους των παιδιών. Η διάρκεια επίδοσης του ερωτηματολογίου υπολογίστηκε γύρω στα 15' κατά μέσο όρο.

Πριν ξεκινήσει η διαδικασία της δομημένης συνέντευξης, ο ερευνητής εξηγούσε στο παιδί για τη διαδικασία που θα ακολουθούσε και για το θέμα της έρευνας στην οποία καλούνταν να συμμετάσχει. Γινόταν ξεκάθαρο ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. Έγινε επίσης σαφές ότι, εάν δεν ήθελε να συμμετέχει ή εάν επιθυμούσε να διακόψει τη διαδικασία, μπορούσε να το κάνει οποιαδήποτε στιγμή.

Κατά την προσέγγιση κάθε παιδιού, ο ερευνητής προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα φιλικό κλίμα ανάμεσα σε αυτόν και το παιδί/ συμμετέχοντα, κάνοντάς το να νιώσει άνετα και να μπορέσει να απαντήσει με ασφάλεια και χωρίς δισταγμούς σε όλες τις ερωτήσεις. Εξηγήθηκε στο παιδί ότι οι απαντήσεις του θα καταγράφονταν γραπτώς από τον ερευνητή. Ο ερευνητής κατέγραφε αυτούσιο το περιεχόμενο κάθε απάντησης, καθώς αυτό ήταν απαραίτητο για την βαθμολόγηση των απαντήσεων.

Ανάλυση των δεδομένων της Μελέτης I

Η κατανόηση των υποενοιών του θανάτου στην περίπτωση του ανθρώπινου θανάτου

Προκειμένου να εξετάσουμε το επίπεδο κατανόησης της έννοιας του θανάτου και των πέντε (5) υποενοιών του: α) την αναστρεψιμότητα, β) την οριστικότητα, γ) την αιτιότητα, δ) το αναπόφευκτο και ε) τα γηρατειά στους ανθρώπους, υπολογίσαμε το μέσο όρο κατανόησης κάθε υποέννοιας σε κάθε μια από τις τρεις ηλικιακές ομάδες αθροιστικά, τόσο στην ομάδα των παιδιών από κοσμικές οικογένειες όσο και στην ομάδα των παιδιών από τις οικογένειες κληρικών.

Στον Πίνακα 4.2 παρατίθενται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις κάθε υποέννοιας στα παιδιά των τριών ηλικιακών ομάδων συνολικά και από τους δύο τύπους οικογένειας.

Πίνακας 4.2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στους ανθρώπους

Υποέννοιες Θανάτου σε τους ανθρώπους	6/χρονα	9/χρονα	11/χρονα	F	p value
Αιτιότητα	2,20 (1,00)	2,72 (0,701)	2,81 (0,594)	5,72	0,004
Οριστικότητα	1,84 (0,898)	2,26 (0,954)	1,62 (1,188)	4,08	0,020
Μη αναστρεψιμότητα	2,44 (0,870)	2,95 (0,305)	2,74 (0,767)	4,85	0,01
Αναπόφευκτο	2,08 (1,038)	2,93 (0,258)	2,88 (0,504)	18,13	0,000
Γηρατειά	2,44 (1,003)	2,70 (0,887)	3,00 (0,00)	4,80	0,010

Όπως παρατηρούμε από τον παραπάνω πίνακα, η κατανόηση της έννοιας της αιτιότητας βελτιώνεται με την αύξηση της ηλικίας. Ομοίως, βελτιώνονται και οι έννοιες της μη αναστρεψιμότητας, του αναπόφευκτου και των γηρατειών, με μικρές

διαφοροποιήσεις. Παρατηρούμε ότι η κατανόηση της έννοιας της οριστικότητας παρουσιάζει μια μικρή μείωση στα παιδιά της τρίτης ηλικιακής ομάδας. Γενικότερα, υπάρχει ένα καλό επίπεδο κατανόησης των υποεννοιών του θανάτου εξελικτικά.

Προκειμένου να ελέγξουμε στατιστικά την επίδραση της ηλικίας στην επίδοση των παιδιών σε κάθε υποέννοια, κάναμε μια Ανάλυση διακύμανσης (One way ANOVA). Η ανάλυση αυτή έδειξε ότι η ηλικία είχε σημαντική επίδραση σε όλες τις υποέννοιες (Πίνακας 1).

Περαιτέρω ανάλυση με Post Hoc Bonferroni Adjusted T- tests έδειξε ότι: α) για την έννοια της αιτιότητας υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη ($p = 0,019$) και την πρώτη και την τρίτη ($p = 0,005$) ηλικιακή ομάδα, β) για την έννοια της οριστικότητας υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη ($p = 0,017$) ηλικιακή ομάδα, γ) για την έννοια της μη αναστρεψιμότητας υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη ($p = 0,007$) ηλικιακή ομάδα, δ) για την έννοια του αναπόφευκτου υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη ($p < 0,0001$) και στην πρώτη και την τρίτη ($p < 0,0001$) ηλικιακή ομάδα, και ε) για την έννοια των γηρατειών υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και την τρίτη ($p = 0,009$) ηλικιακή ομάδα.

Στη συνέχεια, προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην κατανόηση των υποεννοιών ως αποτέλεσμα του οικογενειακού πλαισίου, χωρίσαμε τα υποκείμενα της έρευνας ανά τύπο οικογένειας, δηλαδή σε κοσμική και θρησκευτική, και κάναμε σύγκριση των Μ.Ο. με t- test, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.3.

Πίνακας 4.3: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στους ανθρώπους ανά τύπο οικογένεια

	Υποένοιες Θανάτου στους ανθρώπους	Κοσμική Οικογένεια	Θρησκευτική Οικογένεια	p value
6/χρονα	Αιτιότητα	2,00 (1,038)	2,45 (0,934)	0,268
	Οριστικότητα	1,64 (1,008)	2,09 (0,701)	0,223
	Μη αναστρεψιμότητα	2,43 (0,938)	2,45 (0,820)	0,943
	Αναπόφευκτο	2,07 (1,269)	2,09 (0,701)	0,964
	Γηρατειά	2,36 (1,082)	2,55 (0,934)	0,651
9/χρονα	Αιτιότητα	2,79 (0,630)	2,60 (0,828)	0,414
	Οριστικότητα	2,18 (1,020)	2,40 (0,828)	0,475
	Μη αναστρεψιμότητα	2,93 (0,378)	3,00 (0,000)	0,471
	Αναπόφευκτο	2,93 (0,262)	2,93 (0,258)	0,955
	Γηρατειά	2,86 (0,591)	2,40 (1,242)	0,108
11/χρονα	Αιτιότητα	2,76 (0,663)	2,88 (0,485)	0,519
	Οριστικότητα	1,48 (1,295)	1,82 (1,015)	0,364
	Μη αναστρεψιμότητα	2,60 (0,957)	2,94 (0,243)	0,160
	Αναπόφευκτο	2,96 (0,200)	2,76 (0,752)	0,222
	Γηρατειά	3,00 (0,000)	3,00 (0,000)	-

Όπως παρατηρούμε από τις στατιστικές αναλύσεις των δεδομένων που πραγματοποιήθηκαν δεν προέκυψε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των ηλικιακών ομάδων αλλά και μεταξύ των δύο τύπων οικογενειών. Παρατηρούμε ότι η έννοια της οριστικότητας είναι η πιο δύσκολη ως προς την κατανόησή της σε σχέση με τις άλλες υποένοιες του θανάτου. Αυτό παρατηρείται σταθερά σε όλες τις ηλικίες, με μικρές διαφοροποιήσεις, ανεξάρτητα από το οικογενειακό υπόβαθρο.

Η κατανόηση των υποενοιών του θανάτου στην περίπτωση του θανάτου στα ζώα

Προκειμένου να μελετήσουμε τις υποένοιες για την κατανόηση του θανάτου στα ζώα, εξετάσαμε ξανά τα παιδιά και των τριών ηλικιακών ομάδων συνολικά και από τις δύο ομάδες οικογενειών. Στον Πίνακα 4.4 παρατίθενται οι μέσοι

όροι και οι τυπικές αποκλίσεις κάθε υποένοιας της κατανόησης του θανάτου των ζώων, στα παιδιά των τριών ηλικιακών ομάδων.

Πίνακας 4.4. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στα ζώα

Υποένοιες Θανάτου στα ζώα	6/χρονα	9/χρονα	11/χρονα	F	p value
Αιτιότητα	1,20 (0,70)	2,35 (0,95)	2,33 (0,95)	15,45	0,00
Οριστικότητα	2,08 (0,81)	2,47 (0,88)	2,26 (1,10)	1,32	0,270
Μη αναστρεψιμότητα	2,52 (0,87)	2,93 (0,46)	2,83 (0,62)	3,41	0,037
Αναπόφευκτο	1,88 (1,16)	2,72 (0,79)	2,98 (0,15)	17,26	0,000
Γηρατειά	0,60 (1,00)	2,42 (1,05)	2,93 (0,34)	62,81	0,000

Όπως παρατηρούμε από τον παραπάνω πίνακα, η κατανόηση της έννοιας της αιτιότητας, του αναπόφευκτου και των γηρατειών στα ζώα βελτιώνεται με την αύξηση της ηλικίας. Προκειμένου να ελέγξουμε στατιστικά την επίδραση της ηλικίας στην επίδοση των παιδιών σε κάθε υποένοια, κάναμε μια Ανάλυση διακύμανσης (One way ANOVA). Η ανάλυση αυτή έδειξε ότι η ηλικία είχε σημαντική επίδραση σε όλες τις υποένοιες εκτός από την έννοια της οριστικότητας (Πίνακας 4.4). Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η έννοια της οριστικότητας είναι η πιο στην κατανόησή της σε σχέση με τις άλλες υποένοιες του θανάτου και όταν ο θάνατος αφορά στα ζώα. Αυτό παρατηρείται σταθερά σε όλες τις ηλικίες, με μικρές διαφοροποιήσεις, ανεξάρτητα από το οικογενειακό υπόβαθρο.

Περαιτέρω ανάλυση με Post Hoc Bonferroni Adjusted T- tests έδειξε ότι: α) για την έννοια της αιτιότητας υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη ($p = < 0,0001$) και την πρώτη με την τρίτη ($p < 0,0001$) ηλικιακή ομάδα, β) για την έννοια της μη αναστρεψιμότητας υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη ($p = 0,034$) ηλικιακή ομάδα, δ) για την έννοια του αναπόφευκτου υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη ($p < 0,0001$) και στην πρώτη και την τρίτη ($p < 0,0001$) ηλικιακή ομάδα, και ε) για την έννοια των γηρατειών υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και τη

δεύτερη ($p < 0,0001$), στη δεύτερη με την τρίτη ($p = 0,018$) και στην πρώτη με την τρίτη ($p = 0,009$) ηλικιακή ομάδα.

Προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην κατανόηση των υποεννοιών του θανάτου στα ζώα ως αποτέλεσμα του οικογενειακού πλαισίου, χωρίσαμε τα υποκείμενα της έρευνας ανά τύπο οικογένειας, κοσμική και θρησκευτική, και κάναμε σύγκριση των Μ.Ο. με t- test, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.5.

Πίνακας 4.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποεννοιών του θανάτου στα ζώα ανά τύπο οικογένειας

	Υποέννοιες Θανάτου στα ζώα	Κοσμική Οικογένεια	Θρησκευτική Οικογένεια	p value
6/χρονα	Αιτιότητα	1,07 (0,616)	1,36 (0,809)	0,315
	Οριστικότητα	1,86 (0,864)	2,36 (0,674)	0,124
	Μη αναστρεψιμότητα	2,43 (0,938)	2,64 (0,809)	0,565
	Αναπόφευκτο	2,00 (1,240)	1,73 (1,104)	0,573
	Γηρατειά	0,71(1,267)	0,45 (0,522)	0,531
9/χρονα	Αιτιότητα	2,71 (0,713)	1,67 (0,976)	<0,0001
	Οριστικότητα	2,39 (0,994)	2,60 (0,632)	0,470
	Μη αναστρεψιμότητα	2,89 (0,567)	3,00 (0,00)	0,471
	Αναπόφευκτο	2,79 (0,630)	2,60 (1,056)	0,473
	Γηρατειά	2,43 (1,136)	2,40 (0,910)	0,934
11/χρονα	Αιτιότητα	2,28 (0,980)	2,41 (0,939)	0,666
	Οριστικότητα	1,92 (1,288)	2,76 (0,437)	0,013
	Μη αναστρεψιμότητα	2,72 (0,792)	3,00 (0,000)	0,154
	Αναπόφευκτο	2,96 (0,200)	3,00 (0,000)	0,416
	Γηρατειά	2,92 (0,400)	2,94 (0,243)	0,847

Όπως παρατηρούμε από τις στατιστικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν, η έννοια της αιτιότητας φαίνεται να γίνεται ευκολότερα κατανοητή στα 9/χρονα παιδιά που προέρχονται από κοσμικές οικογένειες, συγκρινόμενα με τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες κληρικών ($p < 0,0001$). Στις υπόλοιπες ηλικιακές

ομάδες δεν παρατηρείται κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά. Στα 11/χρονα παιδιά παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά στην έννοια της οριστικότητας, όπου τα παιδιά από οικογένειες κληρικών φαίνεται να έχουν καλύτερη κατανόηση αυτής της έννοιας από τα παιδιά κοσμικών οικογενειών ($p = 0,013$).

Στις υπόλοιπες υποέννοιες του θανάτου για το θάνατο στα ζώα δεν προέκυψε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των ηλικιακών ομάδων αλλά και μεταξύ των δύο τύπων οικογενειών.

Σύγκριση υποεννοιών του θανάτου στους ανθρώπους και στα ζώα

Προκειμένου να συγκρίνουμε εάν η κατανόηση των υποεννοιών του θανάτου διαφοροποιείται ανάλογα με το εάν ο θάνατος αφορά σε ανθρώπους ή ζώα πραγματοποιήσαμε έλεγχο T- test στους μέσους όρους ανά ηλικία και υποέννοια. Με δεδομένο ότι δεν υπήρξαν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανά τύπο οικογένειας, στην ανάλυση αυτή ενώσαμε τα παιδιά των 2 τύπων οικογενειών και στη συνέχεια συγκρίναμε με T- test τους Μ.Ο. Στο Πίνακα 4.6 παρατίθενται οι Μ.Ο. και οι τυπικές αποκλίσεις κάθε υποέννοιας για ανθρώπους και ζώα.

Πίνακας 4.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των υποενοιών του θανάτου στους ανθρώπους και στα ζώα και στους δύο τύπους οικογένειας μαζί.

	Υποένοιες Θανάτου	Άνθρωποι	Ζώα	p value
6/χρονα	Αιτιότητα	2,20 (1,00)	1,20 (0,70)	<0,0001
	Οριστικότητα	1,84 (0,89)	2,08 (0,81)	0,011
	Μη αναστρεψιμότητα	2,44 (0,87)	2,52 (0,87)	0,161
	Αναπόφευκτο	2,08 (1,04)	1,88 (1,16)	0,096
	Γηρατειά	2,44 (1,00)	0,60 (1,00)	<0,0001
9/χρονα	Αιτιότητα	2,72 (0,70)	2,35 (0,95)	0,010
	Οριστικότητα	2,26 (0,95)	2,47 (0,88)	0,002
	Μη αναστρεψιμότητα	2,95 (0,30)	2,93 (0,45)	0,323
	Αναπόφευκτο	2,93 (0,25)	2,72 (0,79)	0,095
	Γηρατειά	2,70 (0,88)	2,42 (1,05)	0,220
11/χρονα	Αιτιότητα	2,81 (0,59)	2,33 (0,95)	0,003
	Οριστικότητα	1,62 (1,18)	2,26 (1,10)	<0,0001
	Μη αναστρεψιμότητα	2,74 (0,76)	2,83 (0,62)	0,103
	Αναπόφευκτο	2,88 (0,50)	2,98 (0,15)	0,210
	Γηρατειά	3,00 (0,00)	2,93 (0,34)	0,183

Όπως παρατηρούμε από τον παραπάνω πίνακα, η κατανόηση της έννοιας της αιτιότητας και της οριστικότητας είναι στατιστικά σημαντικές και περισσότερο κατανοητές σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα. Η έννοια των γηρατειών φαίνεται να είναι περισσότερο κατανοητή στην ηλικία των 6 χρονών στους ανθρώπους καθώς παρουσιάζεται στατιστικά σημαντική, χωρίς να συμβαίνει το ίδιο στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Οι έννοιες της μη αναστρεψιμότητας και του αναπόφευκτου του θανάτου δεν φαίνεται να παρουσιάζουν κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά. Αυτό παρατηρείται σταθερά σε όλες τις ηλικίες και ανεξάρτητα από το οικογενειακό υπόβαθρο.

Συζήτηση - Συμπεράσματα της Μελέτης I

Από την έρευνα που πραγματοποιήσαμε, φτάσαμε στα ακόλουθα συμπεράσματα, με βάση τις αρχικές μας υποθέσεις.

Είχαμε υποθέσει ότι όσο θα αυξάνεται η ηλικία των παιδιών, τόσο τα παιδιά θα είναι σε θέση να κατανοούν περισσότερο τις υποέννοιες του θανάτου, για το θάνατο στους ανθρώπους αλλά και για το θάνατο στα ζώα. Όσο πιο μεγάλο δηλαδή σε ηλικία είναι ένα παιδί, τόσο πληρέστερη κατανόηση έχει για την έννοια του θανάτου. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η κατανόηση όλων των υποεννοιών του θανάτου αυξάνεται εξελικτικά. Οι υποθέσεις μας επαληθεύτηκαν, εύρημα που συνάδει και με τα αποτελέσματα διεθνών ερευνών (Smilansky, 1987). Συγκεκριμένα, η Smilansky (1987) στην έρευνά της βρήκε ότι η ηλικία στην οποία βρίσκεται ένα παιδί αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα, ο οποίος μπορεί να επηρεάσει την αντίληψη που έχει το παιδί αυτό για το θάνατο. Όσο πιο μεγάλο δηλαδή σε ηλικία είναι ένα παιδί, τόσο επαρκέστερη κατανόηση έχει για την έννοια του θανάτου. Από την έρευνα φάνηκε ότι η μεγαλύτερη εξέλιξη στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου πραγματοποιείται μεταξύ 4 και 6 ετών, δηλαδή κατά την προσχολική ηλικία.

Μια άλλη υπόθεση που επιβεβαιώνεται από τις αρχικές μας υποθέσεις είναι ότι η υποέννοια της αιτιότητας είναι περισσότερο κατανοητή από τα παιδιά σε σχέση με τις άλλες υποέννοιες, δηλαδή την οριστικότητα, τη μη αναστρεψιμότητα, το αναπόφευκτο του θανάτου και τα γηρατεία, όπως επιβεβαιώνεται και από την έρευνα της Smilansky (1987). Από τα αποτελέσματά μας βρέθηκε ότι η υποέννοια της οριστικότητας φαίνεται να είναι πιο δύσκολη στην κατανόησή της από τα παιδιά όλων των ηλικιών. Αντίστοιχα, στην έρευνα της Andrikorou (2004) φάνηκε πως οι έννοιες που γίνονται πιο εύκολα κατανοητές για τα παιδιά είναι η αιτιότητα, η καθολικότητα και το μη αναστρέψιμο. Η έννοια της οριστικότητας του θανάτου ήταν η πιο δύσκολη, ειδικά για συγκεκριμένες σωματικές και νοητικές λειτουργίες.

Οι Lazar & Torney-Purta (1991) σε έρευνά τους ενισχύουν αυτά τα ευρήματα καθώς δείχνουν ότι τα παιδιά κατανοούν πρώτα τις έννοιες του μη αναστρέψιμου και του αναπόφευκτου ανεξάρτητα τη μία από την άλλη, αλλά μία από αυτές τις υποέννοιες πρέπει να έχει γίνει κατανοητή πριν το παιδί κατανοήσει τις υποέννοιες της οριστικότητας και της αιτιότητας. Αυτό ενισχύεται και από την άποψη του Vygotsky, ο οποίος κάνει διάκριση ανάμεσα στις αυθόρμητες και τις επιστημονικές αντιλήψεις. Υποστηρίζει ότι η καθολικότητα και το μη αναστρέψιμο βασίζονται σε

καθημερινές εμπειρίες, ενώ η οριστικότητα και η αιτιότητα κατακτώνται μέσω εκπαίδευσης.

Όσον αφορά στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου, στα ζώα, φάνηκε να βελτιώνεται εξελικτικά η κατανόηση των υποεννοιών της αιτιότητας, του αναπόφευκτου και των γηρατειών, ενώ η οριστικότητα φάνηκε να είναι πιο δύσκολη στην κατανόησή της, όπως και στον ανθρώπινο θάνατο.

Συγκρίνοντας το επίπεδο κατανόησης της έννοιας του θανάτου για τους ανθρώπους και για τα ζώα, βρήκαμε ότι τα μικρότερα παιδιά της έρευνας έχουν καλύτερο επίπεδο κατανόησης των υποεννοιών της αιτιότητας και της οριστικότητας όταν αυτό αφορά στον ανθρώπινο θάνατο παρά στο θάνατο στα ζώα. Το ίδιο ισχύει και για τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες παιδιών που συμπεριλάβαμε στην έρευνά μας. Η Smilansky (1987) στην έρευνά της βρήκε ότι το επίπεδο κατανόησης της έννοιας της οριστικότητας του θανάτου είναι παρόμοιο για τους ανθρώπους και για τα ζώα. Παράλληλα, τα παιδιά σχεδόν σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, φαίνεται να κατανοούν καλύτερα την έννοια της αιτιότητας του θανάτου που σχετίζεται με τον ανθρώπινο θάνατο, παρά με το θάνατο στα ζώα.

Η κατανόηση της υποέννοιας των γηρατειών στα ζώα φάνηκε να είναι πολύ δύσκολη για τα μικρότερα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τη διαδικασία των γηρατειών στα ζώα και ιδιαίτερα ως αιτία θανάτου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η διαφορά στην κατανόηση συμβαίνει καθώς η διαδικασία των γηρατειών είναι πολύ περισσότερο αντιληπτή στους ανθρώπους παρά στα ζώα, σε επίπεδο εμφάνισης, συμπεριφοράς, κλπ. Η κατανόηση της διαδικασίας των γηρατειών στα ζώα απαιτεί πιο σύνθετες νοητικές διαδικασίες, που ένα παιδί ηλικίας 10 ετών δεν έχει ακόμη κατακτήσει (Smilansky, 1987). Οι Lazar & Torney-Purta (1991), όσον αφορά στην έννοια των γηρατειών, αναφέρουν πως είναι πιο εύκολο για τα παιδιά να την αναγνωρίσουν στους ανθρώπους παρά στα ζώα, καθώς οι ρυτίδες και τα άσπρα μαλλιά για παράδειγμα είναι περισσότερο εμφανείς στους ανθρώπους παρά στα ζώα.

Φαίνεται λοιπόν να επιβεβαιώνεται η αρχική μας υπόθεση ότι η κατανόηση του θανάτου στους ανθρώπους είναι ευκολότερη από την κατανόηση του θανάτου στα ζώα, όπως υποστηρίζουν στις έρευνές τους και οι Orbach et al. (1985), Smilansky (1981) και Lazar & Torney-Purta (1991). Οι Lazar & Torney-Purta (1991) στην έρευνά τους βρήκαν πως 3 από τις 4 υποέννοιες του θανάτου κατανοούνται καλύτερα από τα παιδιά ηλικίας 6-7 ετών, όταν πρόκειται για τον ανθρώπινο θάνατο σε σχέση

με το θάνατο στα ζώα. Οι Orbach, Gross, Glaubman, & Berman (1985) σε έρευνά τους με παιδιά αντίστοιχων ηλικιών βρήκαν ότι η κατανόηση από τα παιδιά της έννοιας του θανάτου είναι πιο εύκολη στους ανθρώπους παρά στα ζώα. Μία πιθανή εξήγηση που δόθηκε από τους ερευνητές είναι ότι η ζωή και ο θάνατος είναι οι δύο πλευρές της βιολογικής διαδικασίας που αρχίζει με τη γέννηση και τελειώνει με το θάνατο. Αυτή η βιολογική διαδικασία είναι ίδια για όλα τα έμβια όντα. Τα παιδιά ενδέχεται να κατανοούν το θάνατο στο παράδειγμα των ανθρώπων, αλλά να μην μπορούν να γενικεύσουν αυτή την κατανόηση στα ζώα και τα φυτά.

Κατά το διαχωρισμό που πραγματοποιήσαμε ανάμεσα σε κοσμικές και θρησκευτικές οικογένειες, για την κατανόηση του θανάτου στα ζώα, η υποέννοια της αιτιότητας φάνηκε να είναι περισσότερο κατανοητή στα παιδιά που προέρχονται από κοσμικές οικογένειες, ενώ η υποέννοια της οριστικότητας βρέθηκε να είναι περισσότερο κατανοητή στα μεγαλύτερα παιδιά της έρευνας που προέρχονταν από οικογένειες κληρικών. Δεν παρατηρήθηκε όμως κάποια άλλη αξιοσημείωτη διαφορά ανάμεσα στους δυο τύπους οικογενειών. Δεν μπορούμε να πούμε ότι επιβεβαιώνεται η αρχική μας υπόθεση ότι, τα παιδιά των κληρικών θα έχουν καλύτερη κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά των λαϊκών. Ο Boyatzis (2005, όπ. αναφ. στο Κορηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) σε έρευνά του σχετικά με την επίδραση που ασκούν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων στην ανάπτυξη της έννοιας της ψυχής βρήκε ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των μεταφυσικών εννοιών από τα παιδιά, καθώς ασκούν μεγάλη επιρροή. Επιπρόσθετα, σε μια έρευνα των Alexander και Alexander (1965) για τη συμπεριφορά που έχουν απέναντι στο θάνατο παιδιά από θρησκευόμενες οικογένειες, φαίνεται ότι τα παιδιά μπορούν να βοηθηθούν και να κατανοήσουν πιο εύκολα την έννοια του θανάτου με το να συμμετέχουν στα έθιμα και τις τελετές μιας κηδείας, σε σχέση με παιδιά τα οποία απέχουν εντελώς σε τέτοιου είδους θρησκευτικές τελετές.

Τα αποτελέσματα της μελέτης μας υποστηρίζουν ότι η κατανόηση του θανάτου δεν έχει να κάνει τόσο με τη θρησκευτικότητα του οικογενειακού περιβάλλοντος αλλά είναι μάλλον αποτέλεσμα γνωστικών διαδικασιών ωρίμανσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΜΕΛΕΤΗ II

Το πρόβλημα της παρούσας μελέτης

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αναπτύσσουν τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις τους έχει προσεγγιστεί από τρεις διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις. Σύμφωνα με τη θεωρία του Bloom (Bloom, 2004, 2005, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013. Bloom, 2007), οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών εκπορεύονται από έναν διαισθητικό δυϊσμό οντοτήτων. Ο Bering (2002, 2003, 2006, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013) τις αποδίδει σε μια έμφυτη τάση που πηγάζει από εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος. Μια τρίτη προσέγγιση (Astuti & Harris, 2008. Boyer, 2000, 2001, όπ. αναφ. στο Κορνηλάκη & Μισαηλίδη, 2013, Harris & Gimenez, 2005) υποστηρίζει ότι οι γονείς και το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον του παιδιού καλλιεργούν τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις .

Η έρευνά μας έρχεται να μελετήσει την ύπαρξη μεταθανάτιων πεποιθήσεων στα παιδιά αλλά και την εξέλιξη αυτών των πεποιθήσεων με την αύξηση της ηλικίας. Ο διαχωρισμός των υποκειμένων της έρευνας σε παιδιά λαϊκών και σε παιδιά κληρικών θα μας βοηθήσει να διαπιστώσουμε εάν το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον επηρεάζει την διαμόρφωση αυτών των πεποιθήσεων. Επιπλέον, θα εξετάσουμε και τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονέων για να δούμε κατά πόσο οι πεποιθήσεις των γονέων μπορεί να σχετίζονται με τις πεποιθήσεις των παιδιών.

Σκοπός και υποθέσεις της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών. Θα εξετασθούν οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις τόσο αναφορικά με τον άνθρωπο όσο και τα ζώα. Ειδικότερα, μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε εξελικτικά (από την ηλικία των 4 έως 12 ετών) εάν τα παιδιά θεωρούν ότι με το θάνατο επέρχεται παύση στις βιολογικές, ψυχοβιολογικές, συναισθηματικές, αντιληπτικές και γνωστικές λειτουργίες.

Ένας επιπλέον σκοπός της μελέτης αυτής ήταν να εξετάσουμε κατά πόσο τα παιδιά αποδίδουν μετά θάνατον ψυχολογική συνέχεια μόνο στον άνθρωπο ή εάν η απόδοση της μεταθανάτιας συνέχειας αποδίδεται και σε άλλους έμβιους οργανισμούς όπως είναι τα ανώτερα θηλαστικά (π.χ σε ένα σκύλο ή σε ένα λιοντάρι).

Επίσης, μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε την επίδραση των γονέων και των δικών τους μεταθανάτιων πεποιθήσεων στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών τους. Προκειμένου να εξετάσουμε την επίδραση κοινωνικό-πολιτισμικών παραγόντων στην παραπάνω κατανόηση μελετήσαμε δύο ομάδες παιδιών: παιδιά από κοσμικές οικογένειες και παιδιά από οικογένειες κληρικών καθώς και τους γονείς τους.

Οι υποθέσεις της έρευνάς μας διατυπώνονται ως εξής:

1. Με την αύξηση της ηλικίας, τα παιδιά όλο και περισσότερο θα αναφέρονται στην πλήρη παύση όλων των λειτουργιών με το θάνατο, όπως υποστηρίζουν και οι Bering & Bjorklund (2004).
2. Ακόμη και τα παιδιά προσχολικής ηλικίας αναμένεται να αντιλαμβάνονται την πλήρη παύση των βιολογικών λειτουργιών με το θάνατο όπως προκύπτει και από τα ευρήματα των Bering & Bjorklund (2004).
3. Τα παιδιά όλων των ηλικιακών ομάδων αναμένεται να αποδίδουν μετά θάνατον συνέχεια συχνότερα στις ψυχολογικές λειτουργίες, και ειδικότερα στις νοητικές και συναισθηματικές (Bering & Bjorklund, 2004,).
4. Τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες κληρικών θα αποδίδουν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους από τα παιδιά των λαϊκών όπως δείχνουν και τα ευρήματα των Harris & Gimenez (2005).
5. Τα παιδιά θα αποδίδουν συχνότερα παύση όλων των λειτουργιών στα ζώα από ότι στους ανθρώπους όπως υποστηρίζουν και οι Lazar & Torney-Purta (1991) μέσα από τις έρευνές τους.
6. Οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονέων θα σχετίζονται με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών τους (Harris & Gimenez, 2005. Harris & Koenig, 2006).
7. Οι γονείς που στην επικοινωνία τους με τα παιδιά τους περιγράφουν το θάνατο ως συνέχεια σε μιαν άλλη ζωή, θα έχουν παιδιά τα οποία θα έχουν μεταθανάτιες πεποιθήσεις (Kastenbaum (1977, όπ. αναφ. στο McNeil, 1983), Matalon, 2000).

Μεθοδολογία της έρευνας

Το δείγμα

Στη μελέτη αυτή έλαβαν μέρος τα ίδια παιδιά με εκείνα που συμμετείχαν στη μελέτη I, επομένως δεν υπήρχαν διαφοροποιήσεις στο δείγμα.

Τα εργαλεία της μελέτης

Προκειμένου να εξετάσουμε το περιεχόμενο των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών χρησιμοποιήσαμε το ερωτηματολόγιο που ανέπτυξε ο Bering, το οποίο εξετάζει στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών με αφορμή το θάνατο ενός ανθρωπόμορφου ζώου. Καθώς σκοπός της δικής μας έρευνας ήταν η μελέτη των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των παιδιών και για τον ανθρώπινο θάνατο, οι ερωτήσεις αυτές προσαρμόστηκαν ανάλογα.

Ο ερευνητής ξεκινάει με την αφήγηση μιας ιστορίας σχετική με το θάνατο ενός άνδρα, και ακολουθούν 17 ερωτήσεις κλειστού τύπου, όπου το παιδί θα πρέπει να απαντήσει με ναι ή όχι και στη συνέχεια να αιτιολογήσει την απάντησή του. Οι ερωτήσεις είναι ταξινομημένες στις ακόλουθες κατηγορίες: βιολογικές, ψυχοβιολογικές, αντιληπτικές, γνωστικές, συναισθηματικές και νοητικές. Ακολουθεί αντίστοιχο ερωτηματολόγιο με αφήγηση μιας ιστορίας σχετικής με το θάνατο ενός ζώου, με αντίστοιχες προσαρμοσμένες ερωτήσεις.

Οι απαντήσεις των παιδιών σε κάθε ερώτηση κωδικοποιούνταν ως απαντήσεις που απέδιδαν μετά θάνατο συνέχεια ή απαντήσεις που δήλωναν παύση. Προκειμένου να χαρακτηριστεί μια απάντηση ως απάντηση παύσης ή συνέχειας θα έπρεπε τόσο η απάντηση όσο και η αιτιολόγηση στην ερώτηση να υποδηλώνει παύση ή συνέχιση των λειτουργιών αντίστοιχα. Για παράδειγμα, στην ερώτηση «Τώρα που ο κ. Χρήστος έχει πεθάνει, βλέπει ποιοι είναι κοντά του;» εάν το παιδί απαντούσε όχι αλλά η αιτιολόγηση που έδινε ήταν «Επειδή έχει κλειστά τα μάτια του.», τότε η απάντηση κωδικοποιούνταν στην κατηγορία της συνέχειας της ζωής μετά το θάνατο. Αντίθετα, στην ερώτηση «Τώρα που ο κ. Χρήστος έχει πεθάνει, η καρδιά του συνεχίζει να χτυπάει;», εάν το παιδί απαντούσε όχι και η αιτιολόγηση του ήταν «Επειδή όταν πεθαίνει κάποιος, η καρδιά σταματάει να δουλεύει.», τότε η απάντηση κωδικοποιούνταν στην κατηγορία της ασυνέχειας της ζωής μετά το θάνατο.

Βαθμολογήσαμε με ανώτερο το 3 την παύση των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών και με 0 αντίστοιχα τη συνέχεια αυτών των λειτουργιών. Το ερωτηματολόγιο παρατίθεται στο Παράρτημα II.

Παράλληλα με τη συλλογή των δεδομένων από τα παιδιά, δόθηκε και ένα ερωτηματολόγιο στους γονείς των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Το ερωτηματολόγιο ήταν ανώνυμο. Αρχικά, οι γονείς καλούνταν να συμπληρώσουν τα δημογραφικά τους στοιχεία, δηλαδή: φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, αριθμό και ηλικίες παιδιών, τόπο διαμονής, σπουδές, εθνικότητα και θρησκευτικό δόγμα. Στη συνέχεια, καλούνταν να απαντήσουν στις ερωτήσεις τριών κλιμάκων.

Η πρώτη κλίμακα ήταν η κλίμακα του Donald Templer, (1970) “Death Anxiety Scale (DAS)”, η οποία εξετάζει τα συναισθήματα του ατόμου απέναντι στο θάνατο. Αποτελείται από μία σειρά 15 ερωτήσεων, όπου οι γονείς καλούνται να αποφασίσουν και να επιλέξουν εάν συμφωνούν ή διαφωνούν σε κάθε μία από τις ερωτήσεις. Αυτή η κλίμακα μας βοηθάει να αξιολογήσουμε το επίπεδο άγχους του γονέα απέναντι στο θάνατο. Βαθμολογήσαμε με 1 κάθε απάντηση που δήλωνε συμφωνία με την αντίστοιχη ερώτηση και με 0 αντίστοιχα την απάντηση που δήλωνε διαφωνία. Από αυτές τις ερωτήσεις βγήκε ένα συνολικό σκορ με ανώτερο το 15 και κατώτερο το 0, όπου με 15 βαθμολογήσαμε τα αρνητικά συναισθήματα και το έντονο άγχος των γονιών απέναντι στο θάνατο και με 0 αντίστοιχα τα θετικά τους συναισθήματα.

Η επόμενη κλίμακα που εξετάζουμε στο ερωτηματολόγιο των γονέων είναι η “Belief in Afterlife Scale” των Osarchuk & Tatz (1973). Αποτελείται από 10 ερωτήσεις με απαντήσεις για το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας με 5βαθμη διαβάθμιση σε κλίμακα Likert από το «Διαφωνώ κάθετα» μέχρι το «Συμφωνώ απόλυτα». Στο συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο οι γονείς έπρεπε να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους αντίστοιχα στις συγκεκριμένες ερωτήσεις που αφορούν στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Βαθμολογήσαμε με 5 την πλήρη συμφωνία για την ύπαρξη μετά – θάνατο συνέχειας και αντίστοιχα με 1 την πλήρη διαφωνία για την ύπαρξη μετά- θάνατο συνέχειας. Μετρώντας τη συνολική βαθμολογία του γονέα στη συγκεκριμένη κλίμακα, μετράμε τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις που έχει. Με ανώτερο σκορ το 50 ο γονέας έχει μεταθανάτιες πεποιθήσεις και αντίστοιχα με συνολικό σκορ 10 ο γονέας δεν έχει καθόλου μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Και οι δύο παραπάνω κλίμακες παρατίθενται στο Παράρτημα III.

Η τρίτη κλίμακα περιλαμβάνει 7 ερωτήσεις, και εξετάζει την επικοινωνία των γονιών με τα παιδιά τους για θέματα θανάτου. Οι ερωτήσεις αυτής της κλίμακας δέχονται απαντήσεις σε κλίμακα Likert με 5/βαθμη διαβάθμιση από το «Καθόλου» μέχρι το «Πάρα πολύ». Βαθμολογήσαμε με ανώτερο το 4 την διάθεση των γονέων να επικοινωνήσουν με τα παιδιά τους για θέματα σχετικά με το θάνατο και με 0 αντίστοιχα τις απαντήσεις των γονιών που έδειχναν ότι αδυνατούν να επικοινωνήσουν με τα παιδιά τους όταν επρόκειτο για θέματα θανάτου. Οι απαντήσεις των γονέων με ανώτερο σκορ το 28 έδειχναν την ευκολία τους στην επικοινωνία και οι απαντήσεις με κατώτερο το 0 έδειχναν την αντίστοιχη δυσκολία τους. Η κλίμακα αυτή αποτελεί μέρος μιας άλλης κλίμακας, της Parental –Child communication about Afterlife (PCCA) η οποία δημιουργήθηκε από τις Μισαηλίδη και Κορνηλάκη για τις ανάγκες δικής τους προηγούμενης έρευνας. Η κλίμακα δεν παρατίθεται στο Παράρτημα καθώς είναι προς δημοσίευση.

Το ερωτηματολόγιο που δόθηκε στους γονείς καθώς και αυτό που χορηγήθηκε στα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα παρατίθενται αυτούσια στα παραρτήματα της παρούσας έρευνας. Τα εργαλεία μεταφράστηκαν, προσαρμόστηκαν και δημιουργήθηκαν στην τελική τους μορφή από την κ. Αικ. Κορνηλάκη.

Ανάλυση των δεδομένων της Μελέτης II

Παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους μετά το θάνατο

Προκειμένου να μελετήσουμε την ύπαρξη ή όχι μεταθανάτιων πεποιθήσεων στα παιδιά για τον άνθρωπο και για τα ζώα, θελήσαμε να εξετάσουμε το μέσο όρο πάυσης κάθε λειτουργίας του ανθρώπου (βιολογικές, ψυχοβιολογικές, συναισθηματικές, αντιληπτικές και γνωστικές λειτουργίες), σε όλες τις ηλικίες. Στον Πίνακα 5.1 παρατίθενται οι Μ.Ο. των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών ανά ηλικιακή ομάδα.

Πίνακας 5.1: Μέσοι Όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους

	6/χρονα	9/χρονα	11/χρονα
Βιολογικές	3,00 (0,00)	3,00 (0,00)	2,88 (0,55)
Ψυχοβιολογικές	2,84 (0,55)	3,00 (0,00)	2,95 (0,30)
Αντιληπτικές	2,80 (0,57)	2,79 (0,60)	2,47 (0,77)
Γνωστικές	2,56 (0,82)	2,76 (0,61)	2,07 (0,97)
Συναισθηματικές	1,60 (1,08)	1,79 (1,24)	1,40 (1,32)
Νοητικές	1,48 (1,26)	1,76 (1,27)	1,38 (1,27)

Ανάλυση με Repeated Measures ANOVA έδειξε ότι σε κάθε ηλικιακή ομάδα υπήρχε σημαντική επίδραση του κάθε τύπου λειτουργίας που εξετάστηκε ($F=26,04$, $p < 0,0001$). Συγκεκριμένα, στην ηλικία των 6 ετών, τα παιδιά απέδιδαν συχνότερα παύση στις βιολογικές λειτουργίες από ότι απέδιδαν στις συναισθηματικές ($p < 0,0001$) και νοητικές ($p < 0,0001$) που δεν διέφεραν μεταξύ τους. Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται για τις ψυχοβιολογικές, αντιληπτικές και γνωστικές λειτουργίες. Στην ηλικία των 9 ετών συμβαίνει το ίδιο, με τα παιδιά να αποδίδουν συχνότερα παύση σε όλες τις λειτουργίες, εκτός από τις συναισθηματικές ($p < 0,0001$) και τις νοητικές ($p < 0,0001$) που δεν διαφέρουν μεταξύ τους. Στην ηλικία των 11 ετών τα παιδιά απέδιδαν συχνότερα παύση στις βιολογικές, ψυχοβιολογικές και αντιληπτικές λειτουργίες από ότι απέδιδαν στις γνωστικές ($p < 0,0001$), συναισθηματικές ($p < 0,0001$) και νοητικές ($p < 0,0001$) που δεν διέφεραν μεταξύ τους. Παράλληλα, στατιστικά σημαντική διαφορά βρέθηκε μεταξύ των ψυχοβιολογικών και των αντιληπτικών λειτουργιών ($p = 0,002$) των 11 χρονών παιδιών. Συμπερασματικά, οι νοητικές και συναισθηματικές λειτουργίες φαίνεται να διαφέρουν σημαντικά από όλες τις άλλες λειτουργίες σε όλες τις ηλικίες.

Προκειμένου να εξετάσουμε την επίδραση κοινωνικό-πολιτισμικών παραγόντων στην παραπάνω κατανόηση μελετήσαμε δύο ομάδες παιδιών: παιδιά από κοσμικές οικογένειες και παιδιά από οικογένειες κληρικών.

Εξετάσαμε το μέσο όρο και την τυπική απόκλιση κάθε λειτουργίας στα παιδιά κάθε ηλικιακής ομάδας και από τους δύο τύπους οικογενειών. Στη συνέχεια, κάναμε μια σύγκριση στα δεδομένα για να διαπιστώσουμε εάν υπάρχουν διαφορές

ανά ηλικιακή ομάδα αλλά και ανά τύπο οικογένειας. Από τις αναλύσεις μας προέκυψαν τα ακόλουθα δεδομένα που παρατίθενται στον Πίνακα 5.2.

Πίνακας 5.2: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους ανά τύπο οικογένειας

	Μεταθανάτιες λειτουργίες στους ανθρώπους	Κοσμική Οικογένεια	Θρησκευτική Οικογένεια	p value
6/χρονα	Βιολογικές	3,00 (0,0)	3,00 (0,000)	-
	Ψυχοβιολογικές	2,71 (0,73)	3,00 (0,000)	0,207
	Αντιληπτικές	2,64 (0,74)	3,00 (0,000)	0,127
	Γνωστικές	2,35 (0,92)	2,81 (0,60)	0,168
	Συναισθηματικές	1,71 (0,99)	1,45 (1,21)	0,562
	Νοητικές	1,35 (1,27)	1,63 (1,28)	0,594
9/χρονα	Βιολογικές	3,00 (0,000)	3,00 (0,000)	-
	Ψυχοβιολογικές	3,00 (0,000)	3,00 (0,000)	-
	Αντιληπτικές	2,67(0,72)	3,00 (0,000)	0,094
	Γνωστικές	2,64 (0,73)	3,00 (0,000)	0,067
	Συναισθηματικές	1,82 (1,30)	1,73 (1,16)	0,828
	Νοητικές	1,75 (1,37)	1,80 (1,08)	0,904
11/χρονα	Βιολογικές	2,80 (0,70)	3,00 (0,000)	0,252
	Ψυχοβιολογικές	2,92 (0,40)	3,00 (0,000)	0,416
	Αντιληπτικές	2,36 (0,81)	2,64 (0,70)	0,242
	Γνωστικές	2,24 (0,92)	1,82 (1,01)	0,176
	Συναισθηματικές	1,36 (1,32)	1,47 (1,37)	0,795
	Νοητικές	1,32 (1,34)	1,47 (1,17)	0,710

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 5.2, ο τύπος οικογένειας δεν φαίνεται να επηρέασε τις απαντήσεις των παιδιών για καμία λειτουργία, βιολογική ή ψυχολογική, σε καμία ηλικιακή ομάδα.

Παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών στα ζώα μετά το θάνατο

Προκειμένου να μελετήσουμε την ύπαρξη ή όχι μεταθανάτιων πεποιθήσεων στα παιδιά αναφορικά με το θάνατο στα ζώα, θελήσαμε να εξετάσουμε το μέσο όρο κάθε λειτουργίας των ζώων, δηλαδή βιολογικές, ψυχοβιολογικές, συναισθηματικές, αντιληπτικές και γνωστικές λειτουργίες, σε όλες τις ηλικίες.

Στον Πίνακα 5.3 παρατίθενται οι Μ.Ο. και οι τυπικές αποκλίσεις των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών των ζώων ανά ηλικιακή ομάδα.

Πίνακας 5.3: Μέσοι Όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στα ζώα

	6/χρονα	9/χρονα	11/χρονα
Βιολογικές	3,00 (0,00)	2,97 (0,15)	3,00 (0,00)
Ψυχοβιολογικές	2,88 (0,60)	2,97 (0,15)	2,95 (0,21)
Αντιληπτικές	2,96 (0,20)	2,79 (0,67)	2,74 (0,63)
Γνωστικές	2,56 (0,77)	2,69 (0,71)	2,40 (0,88)
Συναισθηματικές	1,36 (1,28)	1,53 (1,40)	1,62 (1,39)
Νοητικές	1,60 (1,22)	1,95 (1,29)	1,71 (1,25)

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, δεν προέκυψαν διαφορές ως προς την παύση των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στα ζώα μετά το θάνατο.

Προκειμένου να εξετάσουμε τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις τους για τη συνέχεια ή μη των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στα ζώα και την επίδραση του τύπου οικογένειας συγκρίναμε με ανάλυση T - test τις δύο ομάδες ανά λειτουργία και ηλικία. Στον Πίνακα 5.4 παρατίθενται οι Μ.Ο. και οι τυπικές αποκλίσεις των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών των ζώων ανά ηλικιακή ομάδα και ανά τύπο οικογένειας.

Πίνακας 5.4: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των λειτουργιών των ζώων ανά τύπο οικογένειας

	Μεταθανάτιες λειτουργίες στα ζώα	Κοσμική Οικογένεια	Θρησκευτική Οικογένεια	p value
6/χρονα	Βιολογικές	3,00 (0,00)	3,00 (0,00)	-
	Ψυχοβιολογικές	2,78 (0,80)	3,00 (0,00)	0,387
	Αντιληπτικές	2,92 (0,26)	3,00 (0,00)	0,387
	Γνωστικές	2,50 (0,85)	2,63 (0,67)	0,669
	Συναισθηματικές	1,43 (1,34)	1,27 (1,27)	0,771
	Νοητικές	1,43 (1,34)	1,81 (1,07)	0,442
9/χρονα	Βιολογικές	2,96 (0,19)	3,00 (0,00)	0,471
	Ψυχοβιολογικές	2,96 (0,19)	3,00 (0,00)	0,471
	Αντιληπτικές	2,68 (0,82)	3,00 (0,00)	0,138
	Γνωστικές	2,57 (0,83)	2,93 (0,258)	0,111
	Συναισθηματικές	1,64 (1,42)	1,33 (1,40)	0,497
	Νοητικές	1,78 (1,40)	2,27 (1,03)	0,249
11/χρονα	Βιολογικές	3,00 (0,00)	3,00 (0,00)	-
	Ψυχοβιολογικές	2,92 (0,27)	3,00 (0,00)	0,242
	Αντιληπτικές	2,56 (0,77)	3,00 (0,00)	0,024
	Γνωστικές	2,36 (0,91)	2,47 (0,87)	0,696
	Συναισθηματικές	1,28 (1,40)	2,11 (1,27)	0,055
	Νοητικές	1,40 (1,26)	2,17 (1,13)	0,048

Όπως παρατηρούμε από τις στατιστικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν, στα 11/χρονα παιδιά παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά στις αντιληπτικές λειτουργίες ($p = 0,024$) των ζώων μετά θάνατο, όπου τα παιδιά από οικογένειες κληρικών φαίνεται να αποδίδουν μεγαλύτερη συνέχεια από τα παιδιά κοσμικών οικογενειών, ενώ δεν ισχύει κάτι αντίστοιχο στις μικρότερες ηλικίες. Το ίδιο ισχύει και ως προς τις νοητικές λειτουργίες ($p = 0,048$) των ζώων, όπου στην ηλικία των 11 ετών τα παιδιά των κληρικών αποδίδουν μεγαλύτερη συνέχεια από τα παιδιά των κοσμικών οικογενειών.

Στις υπόλοιπες μεταθανάτιες λειτουργίες των δεν προέκυψε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των ηλικιακών ομάδων αλλά και μεταξύ των δύο τύπων οικογενειών.

Σύγκριση των μεταθανάτιων πεποιθήσεων στους ανθρώπους και στα ζώα.

Προκειμένου να συγκρίνουμε τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα, πραγματοποιήσαμε έλεγχο T- test. Αυτή τη φορά τα παιδιά από τις οικογένειας κληρικών και κοσμικών αθροίστηκαν μαζί. Καθώς οι ερωτήσεις για τον ανθρώπινο θάνατο ήταν οι ίδιες με αυτές για τον θάνατο στα ζώα, συγκρίναμε το σύνολο των απαντήσεων παύσης/συνέχειας για κάθε λειτουργία.

Στον πίνακα 5.5 που ακολουθεί φαίνονται τα ερευνητικά αποτελέσματα που προέκυψαν από τον έλεγχο T- test.

Πίνακας 5.5: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της παύσης των λειτουργιών των ζώων στους ανθρώπους και στα ζώα και στους δύο τύπους οικογένειας

	Μεταθανάτιες λειτουργίες στα ζώα	Άνθρωποι	Ζώα	<i>p</i> value
6/χρονα	Βιολογικές	3,00 (0,00)	3,00 (0,00)	-
	Ψυχοβιολογικές	2,84 (0,55)	2,88 (0,60)	0,664
	Αντιληπτικές	2,80 (0,57)	2,96 (0,20)	0,103
	Γνωστικές	2,56 (0,82)	2,56 (0,77)	1,00
	Συναισθηματικές	1,60 (1,08)	1,36 (1,28)	0,207
	Νοητικές	1,48 (1,26)	1,60 (1,22)	0,083
9/χρονα	Βιολογικές	3,00 (0,00)	2,97 (0,15)	0,323
	Ψυχοβιολογικές	3,00 (0,00)	2,97 (0,15)	0,323
	Αντιληπτικές	2,79 (0,59)	2,79(0,67)	1,00
	Γνωστικές	2,76 (0,61)	2,69 (0,70)	0,262
	Συναισθηματικές	1,79 (1,24)	1,53 (1,40)	0,40
	Νοητικές	1,76 (1,27)	1,95 (1,29)	0,088
11/χρονα	Βιολογικές	2,88 (0,55)	3,00 (0,00)	0,168
	Ψυχοβιολογικές	2,95 (0,30)	2,95 (0,21)	1,00
	Αντιληπτικές	2,47 (0,77)	2,73 (0,62)	0,033
	Γνωστικές	2,07 (0,97)	2,40 (0,88)	0,018
	Συναισθηματικές	1,40 (1,32)	1,62 (1,39)	0,317
	Νοητικές	1,38 (1,27)	1,71 (1,25)	0,046

Όπως παρατηρούμε από τον παραπάνω πίνακα, οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών και από τους δύο τύπους οικογένειας, τόσο στους ανθρώπους όσο και στα ζώα, δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Μόνο στην ηλικία των 11 ετών παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις ως προς την παύση των αντιληπτικών ($p = 0,033$), των γνωστικών ($p = 0,018$) και των νοητικών λειτουργιών ($p = 0,046$), όπου φαίνεται να αποδίδεται μεγαλύτερη συνέχεια στις λειτουργίες των ζώων. Στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες δεν παρατηρείται κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά. Αυτό παρατηρείται σταθερά σε όλες τις ηλικίες και ανεξάρτητα από το οικογενειακό υπόβαθρο.

Μεταθανάτιες πεποιθήσεις γονέων

Στους γονείς δόθηκαν 3 διαφορετικές κλίμακες: α) η κλίμακα BAS, β) η κλίμακα DAS και γ) η κλίμακα PCCA, όπως ορίστηκαν αναλυτικά στη μεθοδολογία.

Συγκρίναμε τις κοσμικές και τις θρησκευτικές οικογένειες ανά κλίμακα. Η σύγκριση με T- test έδειξε ότι οι οικογένειες των κληρικών είχαν υψηλότερο μέσο σκορ στην κλίμακα BAS από τις κοσμικές οικογένειες. Η διαφορά αυτή κρίθηκε και στατιστικά σημαντική όπως φαίνεται και στον Πίνακα 5.6. Δεν βρέθηκαν ωστόσο διαφοροποιήσεις στην κλίμακα DAS ενώ όσο αφορά στη κλίμακα PCCA οι οικογένειες των κληρικών περιγράφουν περισσότερο από τις κοσμικές οικογένειες το θάνατο ως μια συνέχεια σε μια άλλη μορφή ύπαρξης.

Πίνακας 5.6: Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των μεταθανάτιων πεποιθήσεων των γονέων ανά τύπο οικογένειας

	Κοσμική Οικογένεια	Θρησκευτική Οικογένεια	p value
BAS	30.35 (7.10)	36.72 (9.30)	0.000
DAS	6.80 (2.57)	6.88 (2.49)	0.876
PCCA	16.02 (4.83)	19.09 (2.88)	0.000

Από τη συσχέτιση με Pearson Correlation προέκυψε ότι η κλίμακα BAS σχετίζεται με την PCCA (Pearson's $r= 0,36$, $p < 0,0001$). Αυτό σημαίνει ότι όσο πιο πολύ ο γονιός πιστεύει στη μετα-θάνατο ζωή, τόσο περισσότερο το επικοινωνεί και στα παιδιά του.

Προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του άγχους που έχουν οι γονείς σχετικά με το θάνατο και την πίστη του στη μετά θάνατο ζωή, συσχέτισαμε τις συνολικές απαντήσεις των γονέων στις δύο επιμέρους κλίμακες BAS και DAS. Βρέθηκε να υπάρχει σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στο BAS και στο DAS (Pearson's $r= -0,23$, $p = 0,01$). Από τα αποτελέσματα παρατηρήσαμε ότι, όσο πιο πολύ οι γονείς πιστεύουν στη μετα-θάνατο ζωή, τόσο λιγότερο άγχος έχουν για αυτήν. Στη συνέχεια εξετάσαμε κατά πόσο η πίστη στη μετά θάνατο ζωή των γονιών όπως αυτή αξιολογήθηκε από την κλίμακα BAS σχετίζεται με την πίστη των παιδιών στη μετά θάνατο συνέχεια όπως αυτή αξιολογήθηκε από την ιστορία με τον κ. Χρήστο. Για το σκοπό αυτό αθροίσαμε τις απαντήσεις των παιδιών σε όλες τις λειτουργίες

(συνολικά 15 ερωτήσεις) προκειμένου να δημιουργήσουμε ένα συνολικό σκορ για την πίστη των παιδιών στη μετά θάνατο ζωή. Η συσχέτιση με το δείκτη Pearson έδειξε ότι δεν υπήρχε σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην πίστη των γονιών και αυτή των παιδιών (Pearson's $r = -0,14$, $p = 0,13$). Αυτό σημαίνει ότι η πίστη των γονιών δεν σχετίζεται με το εάν τα παιδιά απέδιδαν συνέχεια ή μη στον ήρωα της ιστορίας.

Παρόμοια όταν συσχέτισαμε τις απαντήσεις των παιδιών στην ιστορία με τον κ. Χρήστο με το σκορ των γονιών στην κλίμακα PCCA δεν βρήκαμε να υπάρχει σημαντική συσχέτιση (Pearson's $r = -0,07$, $p = 0,46$). Το εύρημα αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος με τον οποίο ο γονιός επικοινωνεί για θέματα θανάτου με το παιδί του, δεν διαμορφώνει τις πεποιθήσεις του για την μετά θάνατο συνέχεια.

Συζήτηση - Συμπεράσματα της Μελέτης II

Από την έρευνα που πραγματοποιήσαμε, καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα, με βάση τις αρχικές μας υποθέσεις.

Αρχικά, είχαμε υποθέσει ότι με την αύξηση της ηλικίας, τα παιδιά όλο και περισσότερο θα αναφέρονται στην πλήρη παύση όλων των λειτουργιών με το θάνατο, όπως υποστηρίζουν οι Bering & Bjorklund (2004). Η υπόθεσή μας αυτή επιβεβαιώνεται από τα ευρήματά μας και είναι σύμφωνη με τα ευρήματα άλλων ερευνητών κατά τις οποίες, με την αύξηση της ηλικίας, τα παιδιά υποστηρίζουν ολοένα και περισσότερο την παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών (Bering & Bjorklund, 2004).

Στη συνέχεια, υποθέσαμε ότι τα παιδιά όλων των ηλικιακών ομάδων θα αποδίδουν μετά θάνατον συνέχεια συχνότερα στις ψυχολογικές λειτουργίες, και ειδικότερα στις νοητικές και συναισθηματικές. Η υπόθεσή μας επιβεβαιώνεται αφού βρέθηκε να υπάρχει δυσκολία στην κατανόηση της παύσης των συναισθηματικών και νοητικών λειτουργιών σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την έρευνα των Bering & Bjorklund (2004). Τα ευρήματά τους έδειξαν πως η πλειονότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας κατανοούσε ότι οι βιολογικές λειτουργίες του ποντικού είχαν πάψει μετά το θάνατό του. Παρ' όλα αυτά, τα περισσότερα από τα παιδιά αυτά έδωσαν απαντήσεις που έδειχναν πίστη στη συνέχεια των ψυχοβιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών του ποντικού. Όσον αφορά στα 11χρονα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνά τους, αυτά υποστήριζαν την παύση των βιολογικών, ψυχοβιολογικών και αντιληπτικών λειτουργιών του ποντικού, ενώ απέδιδαν συχνότερα συνέχεια στα συναισθήματα, στις νοητικές καταστάσεις (επιθυμίες) και στις γνωστικές του λειτουργίες. Παρομοίως, στους ενήλικες, τα χαμηλότερα ποσοστά παύσης, παρατηρήθηκαν στις ερωτήσεις για τις νοητικές και συναισθηματικές καταστάσεις και τις γνωστικές λειτουργίες.

Η πλήρης παύση των βιολογικών λειτουργιών μετά το θάνατο στους ανθρώπους, φαίνεται να είναι απόλυτα κατανοητή και αντιληπτή από τα παιδιά κάθε ηλικίας, επιβεβαιώνοντας έτσι την αρχική μας υπόθεση. Σε έρευνά των Bering & Bjorklund (2004) βρέθηκε ότι η πλειονότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας κατανοούσε ότι οι βιολογικές λειτουργίες του ποντικού είχαν πάψει μετά το θάνατό του.

Ο τύπος της οικογένειας, δηλαδή εάν τα παιδιά προέρχονται από οικογένειες λαϊκών ή κληρικών δεν φάνηκε να επηρεάζει τις απαντήσεις των παιδιών, απορρίπτοντας έτσι την αρχική μας υπόθεση, ότι τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες κληρικών θα αποδίδουν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους από τα παιδιά των λαϊκών. Φαίνεται ότι τα παιδιά δεν διαφοροποιούν τις απαντήσεις τους για τη μετά θάνατο συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών ανάλογα με το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονται. Επομένως, φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται η θέση του Bering, σύμφωνα με την οποία οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών οφείλονται σε μια εγγενή γνωστική τους προδιάθεση και δεν είναι αποτέλεσμα επιρροής από το κοινωνικο-πολιτισμικό τους περιβάλλον, όπως υποστηρίζεται από τη θεωρία του Harris. Σύμφωνα με τον Bering, τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες έχουν μια φυσική τάση να πιστεύουν στην ψυχολογική συνέχεια του ανθρώπου μετά το θάνατο του, η οποία βασίζεται σε εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος.

Η μόνη διαφορά στις απαντήσεις των παιδιών εντοπίστηκε στις μεγαλύτερες ηλικίες όσον αφορά στο θάνατο στα ζώα. Φάνηκε ότι τα παιδιά των κληρικών δεν μπορούσαν να αποδώσουν μετά θάνατο συνέχεια στις αντιληπτικές και νοητικές λειτουργίες των ζώων. Δεν μπορούμε λοιπόν να επιβεβαιώσουμε με σαφήνεια την αρχική μας υπόθεση, ότι τα παιδιά θα αποδίδουν συχνότερα παύση όλων των λειτουργιών στα ζώα από ότι στους ανθρώπους, καθώς τα ευρήματά μας αφορούν μόνο τις οικογένειες των κληρικών και δεν γενικεύονται. Βρήκαμε ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά αποδίδουν συνέχεια στις αντιληπτικές, γνωστικές και νοητικές λειτουργίες τόσο των ανθρώπων όσο και των ζώων μετά θάνατο.

Αναφορικά με τις απαντήσεις των γονιών, βρήκαμε ότι όσο περισσότερο ένας γονιός πιστεύει στη μετά θάνατο ζωή, τόσο περισσότερο το επικοινωνεί και στα παιδιά του. Παράλληλα, όσο περισσότερο οι γονείς πιστεύουν στη μετα θάνατο ζωή, τόσο λιγότερο άγχος έχουν για αυτήν. Βρήκαμε επιπλέον ότι η πίστη που έχουν οι γονείς στη μετά θάνατον ζωή δεν σχετίζεται με το εάν τα παιδιά τους απέδιδαν συνέχεια ή μη στον ήρωα της ιστορίας που τους διαβάσαμε, σε αντίθεση με την αρχική μας υπόθεση. Απορρίπτεται έτσι η υπόθεση ότι οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονέων θα σχετίζονται με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών τους. Επομένως, τα παιδιά διαμορφώνουν τις δικές τους μεταθανάτιες πεποιθήσεις ανεξάρτητα από τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονέων τους, επιβεβαιώνοντας ξανά τη θέση του Bering.

Τέλος, βρήκαμε ότι ο τρόπος με τον οποίο ο γονιός επικοινωνεί για θέματα θανάτου με το παιδί του, δεν διαμορφώνει τις πεποιθήσεις του παιδιού για τη μετά θάνατο συνέχεια. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την αρχική μας υπόθεση ότι οι γονείς που στην επικοινωνία τους με τα παιδιά τους περιγράφουν το θάνατο ως συνέχεια σε μίαν άλλη ζωή, θα έχουν παιδιά τα οποία θα έχουν μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Όπως φαίνεται και από έρευνες που έχουν γίνει, οι γονείς φαίνεται να είναι διστακτικοί και να αποφεύγουν την επικοινωνία με τα παιδιά τους στο ζήτημα του θανάτου (Matalon, 2000, Smilansky, 1987, Lazar & Torney-Purta, 1991). Έτσι, τα παιδιά δεν φαίνεται να επηρεάζονται στη διαμόρφωση των δικών τους μεταθανάτιων πεποιθήσεων από τις αντιλήψεις και τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονιών τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Γενική συζήτηση των ευρημάτων- συμπεράσματα των Μελετών I και II

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο έχει ως σκοπό να παρουσιάσει μια συνολική ανασκόπηση των ευρημάτων που προέκυψαν από τη Μελέτη I και τη Μελέτη II. Κρίνεται σκόπιμο να σχολιάσουμε τα ευρήματα και των δύο μελετών προκειμένου να διαμορφώσουμε μια συνολική εικόνα των ευρημάτων μας.

Στη μελέτη I ασχοληθήκαμε με την κατανόηση της έννοιας του θανάτου και των υποεννοιών της. Από την έρευνα που πραγματοποιήσαμε, συμπεράναμε ότι η ηλικία των παιδιών επηρεάζει την κατανόηση υποεννοιών του θανάτου, για το θάνατο στους ανθρώπους αλλά και στα ζώα. Όσο δηλαδή αυξάνεται η ηλικία του παιδιού, ενισχύεται παράλληλα και η κατανόησή του για το θάνατο. Φτάνουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η κατανόηση όλων των υποεννοιών του θανάτου αυξάνεται εξελικτικά, επαληθεύοντας την αρχική μας υπόθεση. Συμφωνούμε με τα ευρήματα της Smilansky (1987), η οποία στην έρευνά της βρήκε ότι η ηλικία στην οποία βρίσκεται ένα παιδί αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα, ο οποίος μπορεί να επηρεάσει την αντίληψη που έχει το παιδί για το θάνατο. Όσο πιο μεγάλο δηλαδή σε ηλικία είναι ένα παιδί, τόσο επαρκέστερη κατανόηση έχει για την έννοια του θανάτου. Από την έρευνα αυτή βρέθηκε ότι κατά την προσχολική ηλικία πραγματοποιείται η μεγαλύτερη εξέλιξη των παιδιών στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου.

Ένα άλλο σημαντικό συμπέρασμα που προέκυψε από την έρευνά μας είναι ότι η υποέννοια της αιτιότητας είναι περισσότερο κατανοητή από τα παιδιά όλων των ηλικιών σε σχέση με τις άλλες υποέννοιες, δηλαδή την οριστικότητα, τη μη αναστρεψιμότητα, το αναπόφευκτο του θανάτου και τα γηρατειά, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την έρευνα της Smilansky (1987). Από τα αποτελέσματά μας βρέθηκε ότι η υποέννοια της οριστικότητας φαίνεται να είναι πιο δύσκολη στην κατανόησή της από τα παιδιά όλων των ηλικιών. Η Andrikoroulou (2004) σε έρευνά της βρήκε επίσης ότι η αιτιότητα, η καθολικότητα και το μη αναστρέψιμο είναι οι έννοιες που γίνονται πιο εύκολα κατανοητές από τα παιδιά, ενώ η έννοια της οριστικότητας του θανάτου ήταν η πιο δύσκολη. Η έννοια της οριστικότητας φάνηκε να είναι δύσκολη στην κατανόησή της ακόμη και όταν αφορά στο θάνατο στα ζώα.

Τα στοιχεία αυτά ενισχύονται και από τους Lazar & Torney-Purta (1991), οι οποίοι βρήκαν ότι τα παιδιά κατανοούν αρχικά τις έννοιες του μη αναστρέψιμου και του αναπόφευκτου ανεξάρτητα τη μία από την άλλη και αργότερα τις υποέννοιες της οριστικότητας και της αιτιότητας. Ο Vygotsky συμφωνεί με αυτή την άποψη, κάνοντας διάκριση ανάμεσα στις αυθόρμητες και τις επιστημονικές αντιλήψεις. Υποστηρίζει ότι η καθολικότητα και το μη αναστρέψιμο βασίζονται σε καθημερινές εμπειρίες, ενώ η οριστικότητα και η αιτιότητα κατακτώνται μέσω εκπαίδευσης.

Η έννοια των γηρατειών στα ζώα ως αιτία θανάτου φάνηκε να δυσκολεύει πολύ κυρίως τα μικρά σε ηλικία παιδιά ίσως επειδή δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τη διαδικασία των γηρατειών στα ζώα. Υποθέτουμε ότι αυτό συμβαίνει επειδή η διαδικασία των γηρατειών είναι λιγότερο ορατά αντιληπτή στα ζώα παρά στους ανθρώπους, σε επίπεδο εμφάνισης, συμπεριφοράς, κλπ. Η κατανόηση της διαδικασίας των γηρατειών στα ζώα απαιτεί πιο σύνθετες νοητικές διαδικασίες, που ένα παιδί ηλικίας 10 ετών δεν έχει ακόμη κατακτήσει (Smilansky, 1987). Οι Lazar & Torney-Purta (1991), αναφέρουν ότι είναι πιο εύκολο για τα παιδιά να αναγνωρίσουν τα γηρατεία στους ανθρώπους παρά στα ζώα, καθώς οι ρυτίδες και τα άσπρα μαλλιά για παράδειγμα είναι περισσότερο εμφανή στους ανθρώπους παρά στα ζώα.

Επιβεβαιώνεται λοιπόν η αρχική μας υπόθεση ότι η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στους ανθρώπους είναι ευκολότερη από την κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα ζώα, όπως υποστηρίζουν στις έρευνές τους και οι Orbach et al. (1985), Smilansky (1981) και Lazar & Torney-Purta (1991). Προς ενίσχυση όλων αυτών είναι και η άποψη των Lazar & Torney-Purta (1991), οι οποίοι βρήκαν ότι οι υποέννοιες του θανάτου κατανοούνται καλύτερα από παιδιά ηλικίας 6-7 ετών, όταν αφορούν σε ανθρώπινο θάνατο παρά σε θάνατο στα ζώα. Οι Orbach, Gross, Glaubman, & Berman (1985) σε έρευνά τους με παιδιά αντίστοιχων ηλικιών συμπέραναν επίσης ότι η κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά είναι πιο εύκολη στους ανθρώπους παρά στα ζώα. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στις συχνότερες εμπειρίες θανάτου που κάποιο παιδί έχει συνήθως από κάποιο κατοικίδιο ή κάποιο ζώο που μπορεί να δει σκοτωμένο στο δρόμο, ενώ αντίστοιχα η εμπειρία θανάτου ενός κοντινού του ενήλικα δεν είναι τόσο συχνή. Μια άλλη εξήγηση που δίνουν είναι ότι η ζωή και ο θάνατος είναι οι δύο πλευρές της βιολογικής διαδικασίας που αρχίζει με τη γέννηση και τελειώνει με το θάνατο και είναι ίδια για όλα τα έμβια όντα. Έτσι, εφόσον τα παιδιά κατανοούν το θάνατο στους ανθρώπους, είναι πιθανό να μην μπορούν να γενικεύσουν αυτή την κατανόηση και στα ζώα και τα φυτά.

Μία σημαντική παράμετρος στην έρευνά μας ήταν ο διαχωρισμός που πραγματοποιήσαμε στα παιδιά που έλαβαν μέρος στην έρευνά μας. Τα παιδιά χωρίστηκαν σε παιδιά που προέρχονταν από κοσμικές οικογένειες και σε αυτά που προέρχονταν από θρησκευτικές οικογένειες. Κατά το διαχωρισμό τους δεν υπήρχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις απόψεις τους, όπως είχαμε υποθέσει αρχικά. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον των παιδιών και η θρησκευτικότητα του δεν επηρεάζει την κατανόηση του θανάτου.

Στη μελέτη II ασχοληθήκαμε με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο στους ανθρώπους αλλά και στα ζώα, είτε προέρχονται από κοσμικές οικογένειες, είτε από οικογένειες κληρικών.

Συμπεράναμε αρχικά ότι η ηλικία παίζει και εδώ σημαντικό ρόλο, καθώς με την πάροδο της τα παιδιά αναφέρονται όλο και περισσότερο στην πλήρη παύση όλων των λειτουργιών μετά το θάνατο, επιβεβαιώνοντας έτσι την αρχική μας υπόθεση. Αυτό υποστηρίζεται και από άλλους ερευνητές, κυρίως από τους Bering & Bjorklund (2004), οι οποίοι βρήκαν ότι με την αύξηση της ηλικίας, τα παιδιά υποστηρίζουν ολοένα και περισσότερο την παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών.

Σε όλες τις ηλικιακές ομάδες βρήκαμε ότι τα παιδιά φαίνεται να υποστηρίζουν τη συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών μετά θάνατο και ειδικότερα των νοητικών και συναισθηματικών λειτουργιών. Αντίθετα, η παύση των βιολογικών λειτουργιών απαντάται ακόμα και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Επιβεβαιώθηκε έτσι η αρχική μας υπόθεση ότι τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν την παύση των συναισθηματικών και νοητικών λειτουργιών σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Συμφωνούμε ξανά με τα ευρήματα από την έρευνα των Bering & Bjorklund (2004).

Ο τύπος της οικογένειας δεν φάνηκε να επηρεάζει τις απαντήσεις των παιδιών, όπως και στη μελέτη I. Έτσι, δεν μπορέσαμε να επιβεβαιώσουμε την αρχική μας υπόθεση, ότι τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες κληρικών θα αποδίδουν συχνότερα μετά θάνατο συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών στους ανθρώπους από τα παιδιά των λαϊκών. Φάνηκε ξανά ότι το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον των παιδιών δεν επηρεάζει τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις τους. Επιβεβαιώνεται έτσι η θέση του Bering, σύμφωνα με την οποία οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών οφείλονται σε μια εγγενή γνωστική τους προδιάθεση, δηλαδή στην αδυναμία του μηχανισμού προσομοίωσης να διαμορφώσει μια εικόνα για το πώς είναι η μη ύπαρξη και δεν είναι αποτέλεσμα επιρροής από το κοινωνικο-πολιτισμικό τους περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Bering, τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες έχουν μια φυσική τάση

να πιστεύουν στην ψυχολογική συνέχεια του ανθρώπου μετά το θάνατο του, η οποία βασίζεται σε εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος.

Φάνηκε ότι τα παιδιά αποδίδουν συχνότερα παύση όλων των λειτουργιών στα ζώα από ότι στους ανθρώπους, όπως αρχικά είχαμε υποθέσει (Lazar & Torney-Purta, 1991). Παράλληλα, τα παιδιά σχολικής ηλικίας αποδίδουν συνέχεια στις αντιληπτικές, γνωστικές και νοητικές λειτουργίες τόσο των ανθρώπων όσο και των ζώων μετά θάνατο.

Σχετικά με τις απαντήσεις που έδωσαν οι γονείς των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνά μας, φτάσαμε σε κάποια σημαντικά συμπεράσματα. Οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις που μπορεί να έχει ένας γονιός φαίνεται να τον επηρεάζουν στην επικοινωνία του με το παιδί του. Βρήκαμε δηλαδή ότι οι γονείς που έχουν μεταθανάτιες πεποιθήσεις, τείνουν να μιλάνε στα παιδιά τους για αυτές.

Παράλληλα, όσο περισσότερο οι γονείς πιστεύουν στη μετα θάνατο ζωή, τόσο λιγότερο άγχος έχουν για αυτήν. Οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις δηλαδή που έχουν, τους βοηθούν να αντιμετωπίζουν το άγχος που τους προκαλεί το γεγονός του θανάτου και να το μειώνουν όσο μπορούν, σκεπτόμενοι την ύπαρξη της μετα θάνατον συνέχειας.

Βρήκαμε ωστόσο ότι οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις που έχουν οι γονείς δεν σχετίζονται με τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών τους. Επομένως, φαίνεται ότι τα παιδιά διαμορφώνουν τις δικές τους μεταθανάτιες πεποιθήσεις ανεξάρτητα από τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονέων τους και την επιρροή του κοινωνικοπολιτισμικού τους περιβάλλοντος, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά τη θέση του Bering.

Βρέθηκε ότι ο τρόπος με τον οποίο ο γονιός επικοινωνεί για θέματα θανάτου με το παιδί του, δεν διαμορφώνει τις πεποιθήσεις του παιδιού για τη μετά θάνατο συνέχεια. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την αρχική μας υπόθεση ότι οι γονείς που στην επικοινωνία τους με τα παιδιά τους περιγράφουν το θάνατο ως συνέχεια σε μιαν άλλη ζωή, θα έχουν παιδιά τα οποία θα έχουν μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι οι γονείς είναι διστακτικοί και αποφεύγουν την επικοινωνία με τα παιδιά τους στο ζήτημα του θανάτου (Matalon, 2000, Smilansky, 1987, Lazar & Torney-Purta, 1991). Έτσι, τα παιδιά δεν φαίνεται να διαμορφώνουν τις δικές τους μεταθανάτιες πεποιθήσεις από τις αντιλήψεις και τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των γονιών τους.

Φαίνεται λοιπόν ότι τα ευρήματα της έρευνάς μας, και από τις δύο μελέτες, ταιριάζουν με τη θεωρία του Bering, ο οποίος υποστηρίζει ότι η φυσική τάση τόσο των παιδιών όσο και των ενηλίκων είναι η πίστη στην ψυχολογική συνέχεια του ανθρώπου μετά το θάνατο. Η ελλιπής κατανόηση της βιολογίας του θανάτου από τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορεί να εξηγήσει τη δυσκολία τους ως προς την κατανόηση του θανάτου και των υποεννοιών του αλλά και ως προς την ύπαρξη μεταθανάτιων πεποιθήσεων. Το γεγονός αυτό βασίζεται σε εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος, όπως υποστηρίζει ο ίδιος και οι συνεργάτες του.

Ο Bering δεν υιοθετεί την άποψη ότι οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις που μπορεί να έχει ένα παιδί αλλά και ένας ενήλικας είναι αποτέλεσμα επιρροής του κοινωνικο-πολιτισμικού περιβάλλοντος, αλλά υποστηρίζει πως το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον συμπληρώνει τον εγγενή γνωστικό μηχανισμό. Με αυτόν τον τρόπο, οι άνθρωποι έχουν την τάση να πιστεύουν στη μετά θάνατον συνέχειά τους με έναν απλό και φυσικό τρόπο. Υποστηρίζει επίσης, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη δική μας έρευνα, ότι η εξελικτική πορεία απόδοσης ψυχολογικών καταστάσεων στους θανόντες είναι φθίνουσα, σε αντίθεση με τη θεωρία του Harris και των συνεργατών του. Παράλληλα, από τα ευρήματα που προέκυψαν από την έρευνά μας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα παιδιά δεν φαίνεται να ενστερνίζονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονιών τους και να επηρεάζονται από το περιβάλλον τους. Φαίνεται να κατανοούν εξελικτικά το θάνατο και τις υποέννοιες του και να αποδίδουν μετά θάνατο συνέχεια στις ψυχολογικές λειτουργίες του ανθρώπου, κυρίως στις σκέψεις και τα συναισθήματα, ως αποτέλεσμα προσωπικής τους αντίληψης και κατανόησης.

Ωστόσο, υπάρχουν κάποιοι σημαντικοί περιορισμοί στους οποίους υπόκεινται τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, τους οποίους θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας.

Το δείγμα μας ήταν σχετικά μικρό. Είχαμε, δηλαδή, 110 μαθητές από 6 ετών έως και 12 ετών, από τους οποίους οι 67 προέρχονταν από οικογένειες κοσμικών και οι 43 από οικογένειες κληρικών, οπότε τα αποτελέσματά μας έχουν περιορισμένη ισχύ και συνεπώς δεν μπορούν να γενικευτούν.

Αντιμετωπίσαμε ιδιαίτερη δυσκολία στη συγκέντρωση των υποκειμένων της έρευνας καθώς το θέμα προκαλούσε τη διστακτικότητα των γονέων για συμμετοχή στην έρευνα. Η έννοια του θανάτου και η σχετική με αυτό συζήτηση φαίνεται να είναι ένα θέμα που δυσκολεύει ιδιαίτερα τους γονείς στη διαχείρισή του και τη

συζήτηση με τα παιδιά τους. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να δίνουν με δυσκολία τη συγκατάθεσή τους για τη συμμετοχή του παιδιού τους στην έρευνα.

Μεγαλύτερη δυσκολία αντιμετωπίσαμε ως προς την εύρεση παιδιών από οικογένειες κληρικών καθώς ήταν δυσκολότερος ο εντοπισμός τους και ιδιαίτερα για τις ηλικίες που μας ενδιέφεραν. Ευτυχώς όμως υπήρξε πολύ θετική ανταπόκριση από όλους τους οποίους απευθυνθήκαμε και δεν αντιμετωπίσαμε τις προηγούμενες δυσκολίες.

Ένας ακόμη σημαντικός περιορισμός της έρευνας μας ήταν ότι δεν λάβαμε υπόψη μας τις προσωπικές εμπειρίες που μπορεί να είχε κάποιο παιδί σχετικά με το θάνατο και το βαθμό εξοικείωσης του με ένα τέτοιο γεγονός. Αυτό μπορεί να αποτελέσει πρόταση για μελλοντική έρευνα. Κατά πόσο, δηλαδή, μπορεί να επηρεαστεί η κατανόηση του θανάτου αλλά και οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις ενός παιδιού από μια προσωπική εμπειρία θανάτου που μπορεί να έχει, ενός κοντινού του προσώπου ή του κατοικίδιου του ζώου.

Μια άλλη πρόταση για μελλοντική έρευνα, θα ήταν να εξεταστεί μεγαλύτερος αριθμός δείγματος και από περισσότερες περιοχές της Ελλάδος. Θα ήταν ενδιαφέρον ίσως να εξεταστούν παιδιά από περιοχές όπου υπάρχει έντονο το στοιχείο του θανάτου, π.χ. σεισμόπληκτες περιοχές, προσφυγικά χωριά. Αυτό θα μπορούσε να μας δείξει κατά πόσο ο βαθμός εξοικείωσης των παιδιών με ένα τέτοιο γεγονός θα μπορούσε να επηρεάσει και τις προσωπικές τους πεποιθήσεις.

Η συμμετοχή των γονιών στην έρευνα θα μπορούσε να είναι περισσότερο παρεμβατική. Θα είχε ενδιαφέρον να δούμε εάν θα άλλαζαν οι απαντήσεις των παιδιών και αντίστοιχα και τα αποτελέσματα της έρευνας, εάν μετά την πρώτη συνέντευξη με τα παιδιά, ακολουθούσε μια παρέμβαση, η οποία θα περιελάμβανε μια στοχευμένη και κατευθυνόμενη επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά τους σχετικά με την κατανόηση του θανάτου και τις προσωπικές τους μεταθανάτιες πεποιθήσεις. Θα ακολουθούσε μία δεύτερη συνέντευξη στο ίδιο δείγμα παιδιών με τις ίδιες ερωτήσεις και θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε εάν αυτή η παρέμβαση επηρέασε τις προσωπικές πεποιθήσεις των παιδιών.

Μία ακόμη πρόταση για μελλοντική έρευνα, θα ήταν να μελετηθεί εάν υπάρχουν άλλοι παράγοντες, εκτός από αυτούς που επισημάναμε, όπως ηλικία, κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον, πεποιθήσεις γονέων, που μπορεί να επηρεάζουν την κατανόηση του θανάτου από τα παιδιά και να διαμορφώνουν τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις τους.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrikopoulou, A. (2004). Studying five-year-olds' understanding of the components of death. *Educational and Child Psychology, 21*(3), 41- 60.
- Anthony, S. (1939). A study of the development of the concept of death. *British Journal of Educational Psychology, 9*, 276–277.
- Anthony, S. (1971). *The discovery of death in childhood and after*. London: Penguin Press.
- Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding mortality and the life of the ancestors in rural Madagascar. *Cognitive Science, 32*, 713-740.
- Barrett, H. C., & Behne, T. (2005). Children's understanding of death as the cessation of agency: A test using sleep versus death. *Cognition, 96*, 93 – 108.
- Becker, E. (1973). *The Denial of Death*. New York: Simon & Schuster.
- Becker, D., & Margolin, F. (1967). How surviving parents handled their young children's adaptations to the crisis of loss. *American Journal of Orthopsychiatry, 37*, 573-575.
- Bering, J. M. (2002). Intuitive conceptions of dead agents' minds: The natural foundations of afterlife beliefs as phenomenological boundary. *Journal of Cognition and Culture, 2*, 263–308.
- Bering, J. M. (2003). Religious concepts are probably epiphenomena: A reply to Pyysiainen, Boyer, and Barrett. *Journal of Cognition and Culture, 3*, 244–254.
- Bering, J. M. (2006). The folk psychology of souls. *Behavioral and Brain sciences, 29*, 453-498.
- Bering, J. M., & Bjorklund, D. F. (2004). The natural emergence of reasoning about the afterlife as a developmental regularity. *Developmental Psychology, 40*, 217–233.
- Bering, J. M., Blasi, C. H. & Bjorklund, D. F. (2005). The development of 'afterlife' beliefs in religiously and secularly schooled children. *British Journal of Developmental Psychology, 23*, 587-607.
- Bibace, R., & Walsh, M. E. (1980). Development of children's conceptions of illness. *Pediatrics, 66*, 912- 917.
- Bloom, P. (2004). *Descartes' baby*. New York: Basic Books.
- Bloom, P. (2005). Is God an accident? *The Atlantic, 296* (3), 105–112.
- Bloom, P. (2007). Religion is natural. *Developmental Science, 10* (1), 147-151.
- Bluebond- Langner, M. (1974). I know, do you? A study of awareness, communication, and coping in terminally ill children.
- Boyatzis, C. J. (2005). Religious and spiritual development in childhood. In R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.). *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. The Guilford Press.
- Boyer, P. (2001). Religion explained: *The evolutionary origins of religious thought*. New York: Basic Books.
- Brent, S. B. & Speece, M. (1993). "Adult" conceptualization of irreversibility: Implications for the development of the concept of death, *Death Studies, 17*(3), 203-224.
- Candy-Gibbs, S.E., Sharp, K.C. & Petrun, C.J. (1985). The effects of age, object and cultural religious background on children's concepts of death. *Omega, 15*(4), 329–345.
- Childers, P., & Wimmer, M. (1971). The concept of death in early childhood. *Child Development, 42*, 1299-1301.

- Cotton, C., & Range, L. (1990). Children's death concepts: Relationships to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology, 19*, 123–127.
- Cruse, D., & Cruse, D. (1982). Parental attitudes toward death education for young children. *Death Education, 6*, 61–73.
- Cuddy-Casey, M., Orvaschel, H. & Sellers, A.H. (1997). *A scale to measure the development of children's concepts of death*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, Chicago, 15–19 August.
- Depaola, S. J., Griffin M., Young, J. R., Neimeyer, R.A., (2003). Death anxiety and attitudes toward the elderly among older adults: the role of gender and ethnicity. *Death Studies, 27*(4), 335–354.
- Εργαζάκη, Μ., Ζόγκζα, Β. (1999). Αντιλήψεις των παιδιών της ΣΤ' Δημοτικού για το ζωντανό και το μη ζωντανό. *Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ.107* σσ.57-70
- Fontenot, C. (1974). The subject nobody teaches. *English Journal, 63*, 62-63.
- Formanek, R. (1975). When children ask about death. *Elementary school Journal, 75*, 92-97.
- Furman, E. (1974). *A child's parent dies: Studies in childhood bereavement*. New Haven: Yale University Press.
- Gartley, W., & Bernasconi, M. (1967). The concept of death in children. *Journal of Genetic Psychology, 110*, 71-85.
- Gelman, R., & Spelke, E. (1981). The development of thought about animate and inanimate objects: Implications for research on social cognition. In J. Flavell & L. Ross (Eds.). *Social cognitive development* (pp. 43-66). New York: Cambridge University Press.
- Gelman, S. A., & Wellman, H. M. (1991). Insides and essences: Early understandings of the non-obvious. *Cognition, 38*, 213 – 244.
- Gimenez, M., & Harris, P. L. (2002). Understanding constraints on inheritance: Evidence for biological thinking in early childhood. *British Journal of Developmental Psychology, 20*, 307 – 324.
- Harris, P. L., & Gimenez, M. (2005). Children's acceptance of conflicting testimony: The case of death. *Journal of Cognition and Culture, 5*, 143 – 164.
- Harris, P. L., & Koenig, M. A. (2006). Trust in Testimony: How Children Learn About Science and Religion. *Child Development, 77* (3), 505 – 524.
- Harris, P.L., Kruithof, A., Meerum Terwogt, M. & Visser, T. (1981). Children's detection and awareness of textual anomaly. *Journal of Experimental Child Psychology, 31*, 212-230.
- Hirschfeld, L. A. (1995). Do children have a theory of race? *Cognition, 54*, 209 – 252.
- Hoffman, S. I., & Strauss, S. (1985). The development of children's concept of death. *Death Studies, 9*, 469 – 482.
- Jaakkola, R. O., & Slaughter, V. (2002). Children's body knowledge: Understanding "life" as a biological goal. *British Journal of Developmental Psychology, 20*, 325 – 342.
- Jenkins, R.A. & Cavanaugh, J.C. (1985). Examining the relationship between the development of the concept of death and overall cognitive development. *Omega, 1, 16*(3), 193–199.
- Jones, C., Hodges, M., & Slate, J. (1995). Parental support for death education programs in the schools. *The School Counselor, 42*, 371–376.
- Kane, B. (1979). Children's concepts of death. *The Journal of Genetic Psychology, 134*, 141–153.

- Kastenbaum, R. (1979). *Between life and death*. New York: Springer Publishing Co.
- Kastenbaum, R., & Aisenberg, R. (1972). *The psychology of death*. New York: Springer.
- Kastenbaum, R., & Costa, P. T. (1977). Psychological perspectives on death. *Annual Review of Psychology*, 28, 225-249.
- Koocher, G. P. (1973). "Childhood, death, and cognitive development". *Developmental Psychology*, 9, 369-375.
- Κορνηλάκη, Α., & Μισαηλίδη, Π. (2013). Οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας. Στο Γ. Κουγιουμτζάκη & Γ. Νικολακάκη (Επιμ.) *Το αβέβαιο του θανάτου*. Ηράκλειο: Εκδόσεις Βικελαίας Βιβλιοθήκης.
- Kubler-Ross, E. (1969). *On death and dying*. New York: Scribner.
- Lansdown, R., & Benjamin, G. (1985). The development of the concept of death in children aged 5–9 years. *Child: Care, Health & Development*, 11, 13–20.
- Lansdown, R., & Goldman, A. (1988). The psychological care of children with malignant disease. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 29, 555–567.
- Lazar, A., & Torney-Purta, J. (1991). The development of the sub-concepts of death in young children: A short-term longitudinal study. *Child Development*, 62 (6), 1321- 1333.
- Lonetto, R. (1980). *Children's conceptions of death*. New York: Springer.
- Mahon, M. M. , Goldberg, R. L., Washington, S. K. (1999). Concept of death in a sample of Israeli kibbutz children. *Death Studies*, 23, 43-59.
- Matalon, T. H. (2000). The relationship among children's conceptualization of death, parental communication about death, and parental death anxiety.
- Markman, E. (1979). Realizing that you don't understand: Elementary school children's awareness of inconsistencies. *Child Development*, 50, 643-655.
- McIntire, M. S., Angle, C. R., & Struempfer, L. J. (1972). The concept of death in midwestern children and youth. *American Journal of Diseases of children*, 123, 527-532.
- McGovern M. & Barry, M.M. (2000). Death Education: Knowledge, attitudes and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-333
- McNeil, J. N. (1983). Young mothers' communication about death with their children. *Death Studies*, 6 (4), 323- 339.
- Melear, J. D. (1973). Children's conceptions of death. *Journal of Genetic Psychology*, 123, 359- 360.
- Mitchell, N. E. (1967). *The child's attitude to death*. New York: Schocken Books.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73, 3–27.
- O'Halloran, C., & Altmeier, E. (1996). Awareness of death among children: Does a lifethreatening illness alter the process of discovery? *Journal of Counseling and Development*, 74, 259–262.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H., & Berman, D. (1985). "Children's perceptions of death in humans and animals as a function of age, anxiety, and cognitive ability". *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26, 453-463.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H., & Berman, D. (1986). Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age and anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology*, 15, 120–126.

Orbach, I., Talmon, O., Kedem, P., & Har-Even, D. (1987). "Sequential patterns of five subconcepts of human and animal death in children". *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 26, 578-582.

Piaget, J. (1960). *The child's conception of the world*. Paterson, NJ: Littlefield, Adams & Co.

Reilly, T.P., Hasazi, J.E. & Bond, L.A. (1983). Children's conceptions of death and personal mortality. *Journal of Paediatric Psychology*, 8(1), 21-31.

Richards, D. D., & Siegler, R. S. (1984). The effects of task requirements on children's life judgments. *Child Development*, 55, 1687-1696.

Rochlin, G. (1967). "How younger children view death and themselves". In E. A. Grollman (Ed.), *Explaining death to children*. (pp. 51-88). Boston: Beacon.

Rosengren, K. S., Gelman, S. A., Kalish, C. W., & McCormick, M. (1991). As time goes by: Children's understanding of growth in animals. *Child Development*, 62, 1302 - 1320.

Ruffman, T. (1999). Children's understanding of logical inconsistency. *Child Development*, 70, 872-886.

Safier, G. (1964). A study of the relationship between life and death concepts in children. *Journal of Genetic Psychology*, 105, 283-294.

Schafer, A. (2001). Research on elderly subjects: striking the right balance. In *Aging: Decisions at the End of Life*, Weisstub, D.N., Thomasma, D.C., Gauthier, S., Tomossy, G.F. (eds). Kluwer Academic: The Netherlands.

Schonfeld, D. J. (1993). Talking with children about death. *Health care*, 7, 269-274.

Shapiro, E. (1994). *Grief as a family process*. New York: Guilford Press.

Sinoff, G., Iosipovici, A., Almog, R., & Barnett-Greens, O. (2008). Children of the elderly are inapt in assessing death anxiety in their own parents. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 23, 1207-1208.

Slaughter, V. (2005). Young children's understanding of death, *Australian Psychologist*, 40, 1-8.

Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4): 525-535.

Slaughter, V., Jaakkola, R. O., & Carey, S. (1999). Constructing a coherent theory: Children's biological understanding of life and death. In M. Siegal & C. C. Peterson (Eds.), *Children's understanding of biology and health* (pp. 71 - 96). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Slaughter, V., & Lyons, M. (2003). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 46, 1 - 30.

Slaughter, V., & Lyons, M. (2002). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 46, 1-30.

Smilansky, S. (1978). *On death: Helping children understand and cope*. New York: Peter Lang.

Solomon, G., Johnson, S., Zaitchik, D., & Carey, S. (1996). Like father, like son; Young children's understanding of how and why offspring resemble their parents. *Child Development*, 67, 151 - 171.

Speece, M. W. & Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671-1686.

Speece, M. W. & Brent, S. B. (1992). The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16, 211-229.

Speece, M., & Brent, S. (1996). The development of children's understanding of death. In C. Corr & D. Corr (Eds.), *Handbook of childhood death and bereavement* (pp. 29–50). New York: Springer.

Stambrook, M., & Parker, K. C. H. (1987). "The development of the concept of death in childhood: A review of the literature". *Merrill-Palmer Quarterly*, 33, 133-157.

Sternlicht, M. (1980). The concept of death in preoperational retarded children. *Journal of Genetic Psychology*, 137, 157-164.

Swain, H. (1979). Childhood views of death. *Death Education*, 2, 341-358.

Templer, D. I., (1970). The construction and validation of a Death Anxiety Scale. *Journal of Genetic Psychology*, 82, 165–177.

Thalbourne, M. A. (1996). Belief in life after death: Psychological origins and influences. *Personality and Individual Differences*, 21, 1043–1045.

Yalom, I. D. (1980). *Existential psychotherapy*. New York: Basic Books.

Webb, N. (Ed.). (1993). *Helping bereaved children: A handbook for practitioners*. New York: Guilford Press.

White, E., Elsom, B., & Prawat, R. (1978). "Children's conceptions of death". *Child Development*, 49, 307-310.

Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death Studies*, 28, 289-308.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Ερωτηματολόγιο της S. Smilansky για την κατανόηση του θανάτου στους ανθρώπους και τα ζώα

1. Έχεις ακούσει τη λέξη «πεθαίνω»;
2. Από τι μπορεί να πεθαίνει ένας άνθρωπος; (Από ποιες αιτίες μπορεί να πεθάνει ένας άνθρωπος; Τι φταίει και πεθαίνει ένας άνθρωπος;) - Περιμένεις να δώσει 2 αιτίες τουλάχιστον

(Πότε πεθαίνει ένας άνθρωπος;)
3. Γερνάνε όλοι οι άνθρωποι; (Γίνονται γέροι και γριές όλοι οι άνθρωποι;)

(Αν το παιδί πει ότι δεν γερνάνε όλοι, το ρωτάμε «ποιοι άνθρωποι γερνάνε;»

ή
«ποιοι άνθρωποι δεν γερνάνε;»)

Εσύ θα γεράσεις κάποια μέρα;
4. Τι κάνουμε κάποιον που έχει πεθάνει;
5. Αυτός που έχει πεθάνει το ξέρει ότι είναι πεθαμένος;

Γιατί;
6. Αυτός που έχει πεθάνει μπορεί να νιώσει κάτι; /(Αν τον αγγίξω θα το καταλάβει;)

Νιώθει πόνο;

Γιατί;
7. Αν κάποιος άνθρωπος έχει πεθάνει και είναι μέσα στον τάφο εδώ και καιρό, μπορεί να ζωντανέψει ξανά;

Γιατί; (Αν πει «ναι» ρωτάμε πώς μπορεί να ζωντανέψει ξανά)
8. Αν κάποιος άνθρωπος έχει πεθάνει, αλλά δεν τον έχουν θάψει ακόμα, μπορεί να ζωντανέψει ξανά;

Γιατί;

9. Κάποιος που έχει πεθάνει βλέπει;

Γιατί;

10. Κάποιος που έχει πεθάνει ακούει;

Γιατί;

11. Κάποιος που έχει πεθάνει μπορεί να κουνηθεί; /Μπορεί να κουνήσει τα πόδια του;

Γιατί;

12. Κάποιος που έχει πεθάνει μπορεί να βγει από τον τάφο του;

Γιατί;

13. Υπάρχουν άνθρωποι που ζούνε για πάντα;

(Αν πει "ναι" ρωτάμε «ποιοι είναι αυτοί;».)

(Αν πει "όχι" ρωτάμε: «Γιατί ένας άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει για πάντα;»)

Πεθαίνουν τα ζώα;

1. Εσύ έχει δει ποτέ κάποιο πεθαμένο ζώο; Τι ζώο ήταν αυτό;

2. Από τι μπορεί να πεθαίνει ένα ζώο; (Από ποιες αιτίες μπορεί να πεθάνει ένα ζώο; Τι φταίει και πεθαίνει ένα ζώο). Περιμένεις να δώσει 2 αιτίες τουλάχιστον

(Πότε πεθαίνουν τα ζώα;)

3. Γερνάνε τα ζώα, οι σκύλοι, οι γάτες; (Γίνονται γέρικα τα σκυλιά και οι γάτες;).

(Ας πούμε ότι έχεις ένα σκυλάκι. Αυτό το σκυλάκι θα γεράσει μια μέρα;)

Υπάρχουν ζώα που δεν γερνάνε ποτέ;

Ποια είναι αυτά;

4. Τι κάνουμε ένα σκύλο ή μια γάτα όταν πεθάνει;
5. Ο σκύλος που έχει πεθάνει το ξέρει ότι είναι πεθαμένος;

Γιατί;

6. Ο σκύλος που έχει πεθάνει μπορεί να νιώσει κάτι; / (Αν τον αγγίξω θα το καταλάβει;)

Νιώθει πόνο;

Γιατί;

7. Αν κάποιος σκύλος έχει πεθάνει και είναι θαμμένος εδώ και καιρό μπορεί να ζωντανέψει ξανά;

Γιατί;

(αν πει "ναι" λέμε «πώς μπορεί να ζωντανέψει ξανά;»)

8. Αν κάποιος σκύλος έχει πεθάνει, αλλά δεν τον έχουμε θάψει ακόμα, μπορεί να ζωντανέψει ξανά;

Γιατί;

(αν πει "ναι" λέμε «πώς μπορεί να ζωντανέψει ξανά;»)

9. Ο σκύλος που έχει πεθάνει μπορεί να δει;

Γιατί;

10. Ο σκύλος που έχει πεθάνει μπορεί να ακούσει;

Γιατί;

11. Ο σκύλος που έχει πεθάνει μπορεί να κουνηθεί; (Μπορεί να κουνήσει τα πόδια του;)

Γιατί;

12. Ο σκύλος που έχει πεθάνει μπορεί να βγει από τον τάφο του;

Γιατί;

13. Υπάρχουν σκύλοι που ζούνε για πάντα;

(Αν πει "ναι" ρωτάμε "ποιοι είναι αυτοί;")

(Αν πει "όχι" ρωτάμε: «Γιατί ένας σκύλος δεν μπορεί να ζήσει για πάντα;»)
(Υπάρχουν ζώα που ζούνε για πάντα;)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Ερωτηματολόγιο μεταθανάτιων πεποιθήσεων

Α) Για ανθρώπους

Ο κ. Χρήστος, ένας πολύ καλός μουσικός, αρρώστησε βαριά το χειμώνα. Οι γιατροί προσπάθησαν να τον κάνουν καλά, αλλά δυστυχώς δεν τα κατάφεραν.

Πέθανε ήρεμα στο σπίτι του κοντά στους δικούς του ανθρώπους.

Βιολογικές

Τώρα που ο κ. Χρήστος έχει πεθάνει, αναπνέει; Ναι Όχι

Γιατί;

... η καρδιά του συνεχίζει να χτυπάει; Ναι Όχι

Γιατί;

... ο εγκέφαλός του λειτουργεί; Ναι Όχι

Γιατί;

... χρειάζεται να τρώει φαγητό; Ναι Όχι

Γιατί;

Ψυχοβιολογικές

... θα διψάσει ξανά; Ναι Όχι

Γιατί;

... θα πεινάσει ξανά; Ναι Όχι

Γιατί;

..., θα αρρωστήσει ξανά; Ναι Όχι

Γιατί;

Αντιληπτικές

... μπορεί να ακούσει τον ήχο της μουσικής; Ναι Όχι

Γιατί;

... νιώθει πόνο; Ναι Όχι

Γιατί;

... μυρίζει τις μυρωδιές που φέρνει ο αέρας; Ναι Όχι

Γιατί;

... βλέπει ποιοι είναι κοντά του; Ναι Όχι

Γιατί;

Γνωστικές

... μπορεί να θυμηθεί τα ονόματα των φίλων του; Ναι Όχι

Γιατί;

... μπορεί να σκεφτεί την οικογένειά του; Ναι Όχι

Γιατί;
... μπορεί να φανταστεί πράγματα; Ναι Όχι
Γιατί;

Συναισθηματικές
... λυπάται για την αρρώστια του; Ναι Όχι
Γιατί;

... νιώθει θυμό που δεν μπόρεσε να γίνει καλά; Ναι Όχι
Γιατί;
... νιώθει αγάπη για την μουσική; Ναι Όχι
Γιατί;
... νιώθει αγάπη για την οικογένειά του; Ναι Όχι
Γιατί;

Νοητικές
... ξέρει ότι είναι πεθαμένος; Ναι Όχι
Γιατί;
... θέλει να γίνει καλά; Ναι Όχι
Γιατί;
... πιστεύει ότι είναι καλός μουσικός; Ναι Όχι
Γιατί;

B) Για ζώα

«Μια τίγρης ζούσε στη ζούγκλα κυνηγώντας αντιλόπες και βουβάλια. Μια μέρα όμως κυνηγοί ήρθαν στη ζούγκλα για σαφάρι. Την πυροβόλησαν, την σκότωσαν και πήραν την πανέμορφη γούνα της».

Βιολογικές
Τώρα που η Τίγρης έχει πεθάνει, αναπνέει; Ναι Όχι
Γιατί;
... η καρδιά της συνεχίζει να χτυπάει; Ναι Όχι
Γιατί;
... ο εγκέφαλός της λειτουργεί; Ναι Όχι
Γιατί;
... χρειάζεται να τρώει φαγητό; Ναι Όχι
Γιατί;

Ψυχοβιολογικές
... θα διψάσει ξανά; Ναι Όχι
Γιατί;
... θα πεινάσει ξανά; Ναι Όχι
Γιατί;

... θα κοιμηθεί ξανά; Ναι Όχι
Γιατί;

Αντιληπτικές

... μπορεί να ακούσει τα βουβάλια; Ναι Όχι
Γιατί;

... νιώθει πόνο; Ναι Όχι
Γιατί;

... μυρίζει τις μυρωδιές που φέρνει ο αέρας; Ναι Όχι
Γιατί;

... μπορεί να δει τις αντιλόπες; Ναι Όχι
Γιατί;

Γνωστικές

... μπορεί να θυμηθεί πού είναι η φωλιά της; Ναι Όχι
Γιατί;

... μπορεί να σκεφτεί τις άλλες τίγρεις; Ναι Όχι
Γιατί;

... μπορεί να φανταστεί πράγματα; Ναι Όχι
Γιατί;

Συναισθηματικές

... λυπάται που ήρθαν οι κυνηγοί στη ζούγκλα; Ναι Όχι
Γιατί;

... νιώθει θυμό που δεν κατάφερε να ξεφύγει από τους κυνηγούς; Ναι Όχι
Γιατί;

... νιώθει αγάπη για την ζούγκλα; Ναι Όχι
Γιατί;

... νιώθει αγάπη για τις τίγρεις της οικογένειάς της; Ναι Όχι
Γιατί;

Νοητικές

... ξέρει ότι έχει πεθάνει; Ναι Όχι
Γιατί;

... θέλει να γίνει καλά; Ναι Όχι
Γιατί;

... πιστεύει ότι τα βουβάλια είναι νόστιμη τροφή; Ναι Όχι
Γιατί;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Ερωτηματολόγιο γονέων

Ακολουθούν μια σειρά προτάσεων που εξετάζουν τα δικά σας συναισθήματα απέναντι στο θάνατο. Παρακαλώ σημειώστε αν **συμφωνείτε** ή **διαφωνείτε** με τις παρακάτω προτάσεις.

		ΣΥΜΦΩΝΩ	ΔΙΑΦΩΝΩ
1	Φοβάμαι πάρα πολύ να πεθάνω		
2	Η σκέψη του θανάτου σπάνια περνά από το μυαλό μου.		
3	Δεν μου προκαλεί άγχος όταν ακούω τους άλλους να μιλούν για το θάνατο		
4	Τρέμω στη σκέψη ότι πρέπει να κάνω κάποια εγχείρηση		
5	Δεν φοβάμαι καθόλου το θάνατο		
6	Δεν φοβάμαι ιδιαίτερα ότι θα πάθω καρκίνο		
7	Η σκέψη του θανάτου ποτέ δεν με απασχολεί		
8	Με αγχώνει συχνά το γεγονός ότι ο χρόνος περνά τόσο γρήγορα		
9	Φοβάμαι ένα επώδυνο θάνατο		
10	Με απασχολεί πολύ αν υπάρχει ζωή μετά το θάνατο		
11	Τρομάζω με την ιδέα ότι μπορεί να πάθω καρδιακή ανακοπή		
12	Συχνά σκέφτομαι πόσο σύντομη είναι η ζωή		
13	Τρέμω όταν ακούω κάποιους να μιλούν για το 2 ^ο παγκόσμιο πόλεμο		
14	Τρομάζω όταν βλέπω ένα άψυχο σώμα		
15	Νιώθω ότι στο μέλλον δεν έχω κάτι να φοβηθώ		

Οι παρακάτω προτάσεις αναφέρονται σε σκέψεις για τη ζωή μετά το θάνατο. Για κάθε μία από τις προτάσεις/δηλώσεις αυτές, βάλτε σε κύκλο **τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας**.

1. Η πίστη στη μετά θάνατο ζωή ίσως είναι χρήσιμη σε κάποιους, αλλά εγώ δεν πιστεύω ότι υπάρχει ζωή μετά το θάνατο.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

2. Η ζωή που ζούμε δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας κόκκος από την άμμο των επόμενων ζωών μας.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

3. Είτε σχετίζεται με τη θρησκεία είτε όχι, η πίστη στη μετά θάνατο ζωή δεν θα αποδειχθεί ποτέ ορθή, γιατί απλούστατα δεν υπάρχει ζωή μετά το θάνατο.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

4. «Ο άνθρωπος εισέρχεται σε ένα νέο είδος ύπαρξης μετά το θάνατό του».

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

5. Όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει, αυτό που ονομάζουμε 'ζωή' πεθαίνει μαζί του.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

6. Τα 60 εκατομμύρια άνθρωποι που θανατώθηκαν από τους Χίτλερ και Στάλιν πέρασαν από τη ζωή στην ανυπαρξία.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

7. Πολλοί είναι οι επιστήμονες που πιστεύουν στη 'μετά θάνατον ζωή'. Έχουν απόλυτο δίκιο: Υπάρχει ζωή μετά το θάνατο.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

8. Υπάρχουν μαρτυρίες που υποστηρίζουν την ύπαρξη ζωής μετά το θάνατο.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

9. Ο θάνατος τελειώνει όλες τις μορφές ζωής για πάντα.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------

10. Η ύπαρξη ζωής μετά το θάνατο του σώματος δεν έχει αποδειχθεί επιστημονικά, διότι απλούστατα είναι αδύνατο να αποδείξουμε τα αποκρήματα της φαντασίας κάποιων.

Διαφωνώ κάθετα	Διαφωνώ	Είμαι ουδέτερος/η	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα
-------------------	---------	-------------------	---------	--------------------